

کیله وشهکان: پیوریتان، ئاینی مهسیحی، کلّیسای ئینگلیزی، کاسۆلیک، پرۆتستانت، چاکسازی ئای

پیشهکی

پیوریتانهکان بهیهکیک له رهوته گرنگهکانی ناو ئایینی مهسیحی به گشتی و ئاینزای پرۆتستانتی بهتایبهتی دادهنرین، که کاریگهری زۆریان بهسهر بزوتنهوهی چاکسازی ئایینی له ئینگلتهرادا هه‌بوه، ئهم رهوته ئایینییه له بنه‌رهدا خاوه‌نی چه‌ندین تایبه‌تمه‌ندییون، که له‌بیروباوه‌ره‌کانیان‌ه‌وه‌ سه‌رچاوه‌ی گرتبو، هه‌رچه‌نده‌ تائیس‌تا له‌روی ره‌ه‌نده‌ واتاسازییه‌کانی ناوی پیوریتان پیناسه‌کردن و ناساندنی باب‌ه‌تیکی ئالۆزو پر گه‌فتوگۆیه‌و سه‌خته‌ بتوانریت به‌ ته‌واوه‌تی بناسیندرین، ئه‌مه‌ش به‌هۆی ئهم ناسنامه‌ ئالۆزه‌ی هه‌یان‌بوه، به‌لام ئیمه‌ هه‌ولمانداوه‌ به‌ لیکدانه‌وه‌و شروقه‌ی زانستی زۆر ورد ئهم باب‌ه‌ته‌یه‌ کلاسیکه‌ینه‌وه‌، تا بتوانین هه‌لسه‌نگاندن بۆ ناسنامه‌ ئالۆزه‌که‌یان و سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانیان بکه‌ین که‌ تا چ ئاستیک توانیویانه‌ به‌رجه‌سته‌کاری ئه‌و نا‌ره‌زایه‌تیانه‌بن که‌ له‌و تیگه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ی تیدا ده‌ژیان به‌سه‌ریاندا سه‌پیندراوه‌ و ئه‌و زاراوه‌ی بۆیان به‌کاره‌یندراوه‌.

سه‌باره‌ت به‌ هۆکاری هه‌له‌ژاردنی ئهم باب‌ه‌ته‌ له‌راستیدا باب‌ه‌تی توێژینه‌وه‌که‌ تازه‌یه‌و به‌پێی زانیارییه‌کانی توێژه‌رو گه‌رانه‌کانی تائیس‌تا له‌ ولاتانی عه‌ره‌بی و ئیسلا‌می و عیراق و کوردستانیش توێژینه‌وه‌ی له‌سه‌ر ئه‌نجام نه‌دراوه‌و گرینگی و بایه‌خی یه‌که‌جار زۆری هه‌یه‌ بۆ تیگه‌یشتن و فراوان‌بونی توانا هزری و مه‌عریفیه‌کان و ئاشنا‌کردنی توێژه‌رانمان به‌م باب‌ه‌ته‌ هه‌ستیارانه‌ به‌تایبه‌تی کاتیک ئهم باب‌ه‌ته‌ له‌ چوارچۆیه‌یه‌کی زانستی و ئه‌کادیمیدا توێژینه‌وه‌ی له‌سه‌ر بکریت، گرنگیه‌کی دیکه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ له‌خویندنه‌وه‌ی میژوی خه‌بات و به‌ره‌نگاری ئهم گروه‌ ئایینییه‌ فی‌ربین ریز له‌ بیروباوه‌ری جیاواز بگرین.

ئامانجی ئهم توێژینه‌وه‌یه‌ ئاشنا‌بونه‌ به‌ پیوریتانه‌کان بۆیه‌ هه‌ولده‌دات وه‌لامی ئهم پرسیارانه‌ بداته‌وه‌، زاراوه‌ی پیوریتان له‌روی زمانه‌وانیه‌وه‌ مانای چیه‌و بۆچی واتیه‌کی تر به‌کاره‌ینراوه‌؟ چۆن و کێ ئه‌و ناوه‌ی بۆ ئهم گروه‌ ئایینییه‌وه‌ به‌کاره‌ینراوه‌، تا له‌م رینگه‌یه‌وه‌ ئه‌وه‌ به‌سه‌لمینین که‌ پیوریتانه‌کان کێن؟ به‌ کێ ده‌وتریت پیوریتان؟ پیوریتانیزم که‌ی و چۆن سه‌ری هه‌لداوه‌؟ ره‌ه‌نده‌ ئایینی کلتوری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان چه‌ند کاریگه‌ریان به‌سه‌ر ناساندنیان و پیناسه‌کردن و جیا‌کردنه‌وه‌یان هه‌بوه‌؟ تاچه‌ند ئهم پیناسانه‌ی کراون بۆیان هه‌لگری ئهم پاشخانه‌ ئایینی و کلتوری و کۆمه‌لایه‌تیانه‌ن، تا ئه‌و ئاسته‌ی ئه‌مانه‌ چۆن له‌لایه‌ن کۆمه‌لگاوه‌ سه‌یرکراون، ده‌رخستن و شروقه‌کردنی ئهم باب‌ه‌تانه‌ ئامانجی بنه‌رهدی توێژینه‌وه‌که‌یه‌.

له‌ نوسینی ئهم توێژینه‌وه‌ زانستیه‌دا پشت به‌ میتۆدی میژویی شیکاری به‌ستراوه‌، له‌ کو‌کردنه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌ تایبه‌تمه‌نده‌کان و وه‌رگرتنی زانیارییه‌ به‌پێژه‌کان و دواتر را‌قه‌کردن و شیکردنه‌وه‌یان و پاشان لیکدانه‌وه‌ی وردیان له‌سه‌ر ئهم باب‌ه‌تانه‌ بۆ بریاردانی دروست له‌سه‌ریان، که‌ ئه‌مه‌ش وایکردوه‌ توێژینه‌وه‌که‌ زیاتر به‌شیوه‌یه‌کی ئه‌کادیمیانه‌ بنوسریت و به‌های زانستی زیاتری هه‌بیت.

گرفتى ئەم توێژینه‌وه‌یه ئێمه بو، که زۆرینه‌ی سه‌رچاوه‌کان له‌م باب‌ه‌ته‌دا به‌زمانی ئینگلیزین و سه‌خته په‌یداکردنیان به‌تایبه‌تی سه‌رچاوه‌ په‌سه‌نه‌کان، بۆیه ئێمه له‌ کۆکردنه‌وه‌یان رۆبه‌روی گرفتى گه‌وره‌ بوینه‌وه‌، ئێمه سه‌ره‌پای سه‌ختی زۆر له‌ وه‌رگیرانی به‌شیک له‌م سه‌رچاوه‌ په‌سه‌نانه‌ به‌هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌و زمانه‌ی که پێی نوسراون ئینگلیزییه‌کی کۆن، تیگه‌شتنی دروست و وه‌رگیران و هه‌له‌ینجانی مه‌به‌سته‌ به‌ره‌تییه‌کانیان رۆبه‌روی ئالنگاری زۆری کردینه‌وه‌.

پیکهاته‌ی توێژینه‌وه‌که به‌ جۆریکه که دو ته‌وه‌ری سه‌ره‌کی له‌خوگرتوه‌، ته‌وه‌ری یه‌که‌م تایبه‌ته‌ به‌ په‌هه‌ندی واتاسازی زاراوه‌ی پیوریتان، که له‌ دو پوانگه‌دا ئاماژه‌مان پێداوه‌، پوانگه‌ی یه‌که‌م واتای زاراوه‌که له‌ فه‌ره‌نگه‌ ئینگلیزییه‌کاندا و پوانگه‌ی دوهم به‌کاره‌ینان و واتادارکردنی زاراوه‌که له‌ سه‌رچاوه‌ ئینگلیزییه‌کاندا، ته‌وه‌ری دوهم ته‌رخانکراوه‌ بۆ ناساندن و پێناسه‌کردنی پیوریتانه‌کان و سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانیان.

گرنگترین سه‌رچاوه‌ به‌کارهاتوه‌کان له‌م توێژینه‌وه‌یه که زانیاری زۆرباش و ده‌گمهنی تیدا بوه بریتیه‌ له‌ په‌رتوکی (David. D. Hall) به‌ناویشانی (The Puritans A Transatlantic History)، ئەم په‌رتوکه زیاتر ئاماژه‌ی به‌ پیوریتانه‌کان کردوه‌ وه‌ک گروپیکی توندپه‌و که زیاتر وابه‌سته‌ی کردوه‌ به‌سه‌رده‌می شازن ئه‌لیزابیسی یه‌که‌م، هه‌روه‌ها یه‌کیکی تر له‌ سه‌رچاوه‌ به‌پێژه‌کان که زانیاری زۆر به‌پێزی بۆ توێژینه‌وه‌که‌مان تیدا بو، بریتیه‌ له‌ په‌رتوکی (The English Puritans) له‌ نوسینی (John Brown)، که زانیاریه‌کانی زیاتر له‌ گوشه‌نیگایه‌کی ئاینیه‌وه‌ نوسیوه‌و به‌مه‌به‌ست به‌شیکانی شیواندوه‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی پیوریتانه‌کان که له‌ توێژینه‌وه‌که‌دا ئاماژه‌مان پێداوه‌، له‌ هه‌مان کاتدا یه‌کیکی تر له‌و په‌رتوکانه‌ی که سودی زۆرمان لێبینی بۆ باب‌ه‌ته‌کانی توێژینه‌وه‌که‌ بریتی بو له‌ (A History of The English Puritans) (William Carlos Martyn)، که بایه‌خیک زۆری بۆ زیاتر چربونه‌وه‌ی توێژینه‌وه‌که‌مان له‌م بواره‌دا هه‌بوه‌، هه‌رچه‌نده‌ به‌شیک له‌ زانیارییه‌کانی لایه‌نگری پێوه‌ دیاره‌ له‌باره‌ی ناساندن و بیروپاکیان و به‌یه‌ک ئا‌راسته‌ باسی باب‌ه‌ته‌کانی کردوه‌، ئێمه له‌م توێژینه‌وه‌یه‌دا زیاتر چربوینه‌وه‌ له‌ باب‌ه‌ته‌کان و نیشاندانی سه‌رجه‌م ئا‌راسته‌ جیاواز و بیروپاکان له‌سه‌ر باب‌ه‌تی توێژینه‌وه‌که‌و یه‌کلائیکردنه‌وه‌یان، تا توێژه‌ران پزگاربکه‌ین له‌م هه‌موو بیروپا جیاوازان به‌ هه‌نانه‌وه‌ی به‌لگه‌ی دروست و پێویست له‌باره‌ی په‌سه‌نی زاراوه‌که و ناساندن و سه‌ره‌له‌دانی پیوریتانه‌کان.

تهوهري يه كه م: واتاي زاراوهي پيوريتان

پيوريتانه كان بریتیبون لهو گروهه ئایینه پرۆتستانتییه مهسیحیهی که داوای چاکسازی ورد و بنه پرهتیبان دهکرد له کلیسای ئینجیلیکانی له سهر بنه مای یاساو فه رمانه کانی خودا وهک ئه وهی له پهرتوکی پیروژدا هاتوه، به شیوهیه کی ساده و پاک و دور له هه مو زیادهیه کی ئاینی و نه ریتی و داهینراوی پایایی که له لایه ن کاسۆلیک و ئهنگلیکانییه کانه وه تیکه لی ئاینی پاکی مهسیحی کرابو، دژی هه ژمونی دهسه لاتی شاهانه به سهر کلیسای ئینگلیزی و بریاردان له کاروباری ئاینیبون (Heinemann, 1982: 22).

یه که م: ره چه له کی واتاسازی زاراوهی پيوريتان له فرههنگی ئینگلیزیدا

سه بارهت به بنه چه و ره چه له کی ره سه نی زاراوهی (پيوريتان – Puritan) له روی زمانه وانیه وه، ئه م زاراوهیه له زمانی ئینگلیزیدا له دو بره که پیکهاتوه که لکیندراون به یه که وه و خودی زاراوه که یان به رجه سه ته کردوه، وهک زانای بواری زمانه وانای ئینگلیزی (رۆبیرت کاوردی – Robert Cawdrey) ⁽¹⁾ وتویه تی "زاراوه که له بنه پرتدا داتاشراوه له دو بره که ئه وانیش بریتین له (Pure) به واتای (پاک)، (Tans) به واتای (کۆمه ل یاخود گشت) دیت، به هه ردو بره که زمانه وانیه که ش زاراوهی (پيوريتان – Puritan) یان پیکهیتاوه، که به واتای (پاکه کان یان پاکخوازن) دیت" (Cawdrey, 1617: 126, 127).

سه بارهت به سه ره تای سه ره له دانی زاراوه که و چۆنیه تی ماندارکردنی له لایه ن ئه وانیه به کاریانیهیتاوه بیروپای زۆرو جیاواز له سه رچاوه تاییه ته منده کان به دیده کریت، له م روانگه یه وه یه کیک له گرنگترین فرههنگه کانی زمانی ئینگلیزی که (فرههنگی ئوکسفۆرده – Oxford Dictionary) به مشیوهیه پیناسه ی وشه ی (Puritan – پيوريتان) ی کردوه، که زاراوهیه که به مانای "که سیکه له روی هه لۆیستی ئاکارو ره وشته وه زۆر تونده، پینوایه چیژ خراپه" (فرههنگی ئوکسفۆرد، 2022/6/26)، به هه مان شیوه (فرههنگی کامبریج – Cambridge Dictionary) پیناسه یه کی هاوشیوهی زاراوه که ی کردوه "واتای که سیکه پینوایه گرنگه به رده وام کاری زۆر بکات و خۆی کۆنترۆل بکات به رامبه ر چیژه دونیاییه کان، چونکه پینوایه چیژه دونیاییه کان هه له یه یان پیویست نییه" (فرههنگی کامبریج، 2022/6/26، C).

هه ر له م چوارچیوهیه دا فرههنگی جیهانی میژویی (A Dictionary of world history) ئاوا لیکدانه وهی بۆ زاراوه که کردوه "واتای ئه و که سانه دهگه یه نیت که توند په وبون و داوای پاکیان دهکرد" ئه مه ش به واتای ئه وهیه که زاراوه که هه ردو واتای (توندو پاک) له خۆده گریت (kerr, wright, 2003: 647)، ئه مه له کاتیکدا پیگه ی (بریتانیکا – Britannica) وشه ی پيوريتانی به مشیوهیه پیناسه کردوه "زاراوه که له بنه پرتدا به مانای پاکی دیت و به کارهاتوه بۆ ئه و که سانه ی هه ولیانداوه کلیسای ئینگلیزی له هه مو پاشماوهیه کی پایایی پۆمانی کاسۆلیکی پاکبکه نه وه" (Petruzzella, 1/7/2022: 9).

دوهم: چۆنییه‌تی به‌کارهێنانی زاراوه‌ی پیوریتان و واتادارکردنی له‌سه‌رچاوه ئینگلیزییه‌کاندا

له‌پراستیدا زاراوه‌ی پیوریتان له‌ سه‌رچاوه ئینگلیزییه‌کاندا چه‌ندین واتای جو‌راو‌جو‌ری له‌خۆ‌گرتوه‌ پێ‌ی‌سته‌ لێ‌ک‌دانه‌وه‌ و شرو‌ف‌ه‌ی زیاتری بۆ بکری‌ت تا بتوانی‌ت به‌ته‌واوه‌تی ناوه‌پۆک و واتاکه‌ی پون‌بکری‌ته‌وه‌، له‌پراستییدا لێ‌ک‌دانه‌وه‌ی جیاوازی بۆ زاراوه‌که‌ بۆ دژایه‌تی و هاوسۆزی ئه‌وانه‌ که‌ پراوه‌ته‌وه‌ که‌ لێ‌ک‌دانه‌وه‌یان بۆ زاراوه‌که‌ ئه‌نجامداوه‌، به‌هۆی ئه‌وه‌ی پرسه‌که‌ پرسى بیروباوه‌ری ئایینییه‌ کاریگه‌ری گه‌وره‌ی له‌سه‌ر بۆ‌چونی نوسه‌ره‌کان هه‌بوه‌، هه‌ر له‌م چوارچۆیه‌دا بۆ پون‌کردنه‌وه‌ی زیاتر هه‌ریه‌که‌ له‌ (John Stype-جۆن ستیپ) و (مایکل.پ.وینشپ-Michael p. Winship) پێ‌یان وایه‌ زاراوه‌ی پیوریتان بۆ یه‌که‌مجار له‌ساڵی ۱۵۶۰ سه‌ریه‌له‌داوه‌ وه‌ک سوکایه‌تییه‌ک به‌رامبه‌ر به‌و که‌سانه‌ی که‌ په‌تیان‌کرده‌وه‌ له‌ناو کڵیسه‌ی ئینگلیزدا بمی‌ننه‌وه‌، به‌و شیوازه‌ی که‌ پا‌به‌ندبکری‌ن به‌بنه‌مه‌کانی کڵیساو ئه‌و شیوازه‌ پیک‌خواه‌ی که‌ بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ دروستکرا‌بو، بۆیه‌ جییه‌جیک‌کردنیان په‌ت‌کرده‌وه‌و دژی هه‌مو ئه‌و پیک‌کارانه‌ وه‌ستانه‌وه‌ (Stype, 1718:139; Winship, 2018:50)، له‌لایه‌کی دیکه‌ هه‌ریه‌که‌ له‌ (ماتیو وارد-Mathew Ward) و (ناتا مازوکا-Nate Mazzuca)، ئاقیری نۆبل (Avery Noble) له‌گه‌ڵ نوسه‌رانی پێ‌شوتر ها‌وران له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانى زاراوه‌ی (پیوریتان-Puritan) بۆ ساڵی ۱۵۶۰ ده‌گه‌رێته‌وه‌، به‌لام له‌واتای زاراوه‌که‌ بۆ‌چونی جیاوازیان هه‌یه‌و پێ‌یان‌وايه‌ له‌لایه‌ن به‌کارهێنه‌رانییه‌وه‌ گۆ‌ردراوه‌ و له‌ مانا بنه‌په‌تییه‌که‌ی دورخراوه‌ته‌وه‌، به‌بۆ‌چونی ئه‌وان له‌سه‌ره‌تادا ئه‌م زاراوه‌یه‌ له‌لایه‌ن مه‌سیحییه‌ کاسۆلیکه‌کانه‌وه‌ وه‌ک سوکایه‌تییه‌کردن و گالته‌پیک‌کردن به‌رامبه‌ر ئه‌و که‌سانه‌ به‌کارهێنراوه‌ که‌ بنه‌ما ها‌وبه‌شه‌کانی کڵیسه‌ی ئینگلیزیان (ئینجیلیکانی)^(۲) په‌ت‌کرده‌وه‌، دا‌وای چاکسازی زیاتریان ده‌کرد (Ward, 2014:31; Mazzuca, Noble, 1976:50).

هه‌ر تاییه‌ت به‌ سوکایه‌تییه‌کردن به‌ پیوریتانه‌کان یه‌که‌م که‌سایه‌تی کاسۆلیکی ئه‌م زاراوه‌ی به‌رامبه‌ر به‌م که‌سانه‌ به‌کارهێنا (نیکۆلاس ساندەر-Nicholas Sander)^(۳) بو، نا‌وبراو پیاویکی توند‌په‌وی کاسۆلیکی ئینگلیزی بو، پێ‌ی‌وابو پیوریتانه‌کان که‌سانیکن سه‌رچاوه‌ی نه‌هامه‌تین بۆ سه‌ر ولاته‌که‌ی ئینگلته‌رای مه‌زن (Hentzner, 1865:111; Coffey, Lim, 2008:15)، به‌لام دواتر ئه‌م زاراوه‌یه‌ له‌په‌وی واتاوه‌ گۆ‌رانکاری به‌سه‌ردا‌هات کاتی‌ک پیاوانی ئینگلیکانی ئاماژه‌یان به‌زاراوه‌ی پیوریتان ده‌کرد وه‌ک (نه‌خۆشیه‌ک) بۆ سه‌ر کڵیسه‌ی ئینگلیکانی، به‌نه‌خۆشی و په‌تای ناو کڵیسا نا‌ویان‌ده‌بردن که‌ ده‌یان‌ه‌وێت دژی بنه‌ما پیروژه‌کانی کڵیسه‌ی ئینگلیکانی و گه‌وره‌ پیاوانی ئایینی کڵیسه‌ی ئینگلته‌را بوه‌ستنه‌وه‌ (Hall, 2019:46).

به‌شیکی دیکه‌ له‌بیرو‌را دژه‌کان زاراوه‌ی پیوریتانیان به‌مشێ‌وه‌یه‌ خستۆته‌په‌و، (جۆن مارشال-John Martial) له‌ساڵی ۱۵۶۶ له‌وتاریکدا به‌ناوی (پێ‌زگرتن له‌خاچ) ده‌لێت: "زاراوه‌ی پیوریتانی گه‌رم یان پوهانی نوێ، پ‌رۆتستانتی سادهن و ناویکی به‌دناو قیژه‌ونیان هه‌یه‌" (Martial, 1566:185)، له‌هه‌مان کاتدا شاعیری نا‌وداری ئینگلیزی (ماتیو.ئار. ئارنۆلد-Matthew. R. Arnold) زاراوه‌ی پیوریتانی وه‌ک هی‌مای سوکایه‌تی

به کارهیناوه، که ههولیداوه چهکیکی کلتوری بههیز بیت دژی ئایین لهههلمهتیکدا بۆ گۆرینی ئایینی مهسیحی و بهکلتورکردنی بۆیه پینوايه پیوریتانهکان له بنهپهتدا دژی هه مو بنه ماکانی ئایینی مهسیحین، لهراستیدا ئهوان قیزهوهنن (Knoppers, 2003:14).

هه ر له م ئاراستهیه دا (مارگو تود- Margo Todd) دهباره ی زاراوه ی پیوریتان نوسیویه تی "ئه و میژونوسانه ی لهبری زاراوه ی پیوریتان که هیما ی سوکایه تی و گالته جاری و خراپییه، زاراوه ی پرۆتستانته پیشکه وتوه کان به کارده هین و به مشیویه ناویان ده بن، پیویست ناکات خویان له و زاراوه بییه ها و قیزه ونه ی پیوریتان لاده ن، چونکه ئیمه ده زانین که ئه وان له کوپوه قسه ده که ن و مه به ستیان چییه؟ ئیمه باش تیگه یشتوین له وه ی پیوریتان هه ر پیوریتانه! جا به هه ر ناویکی تر ناویان به یتریت و هه ر زاراوه یه کی تریان بۆ به کاربه یتریت، چونکه ئه مه هه یچ له و راستیه سه ره کیه ناگۆریت که له سه ره تادا ئه م زاراوه یه (پیوریتان) به شیوازیکی به کارهینراوه مه به سه ت لێ سوکایه تی و گالته پیکردن بو، چونکه ئه م که سانه ئه گه ر خوداپه رست بوبن یان پرۆفیسوری زانکۆ یان قه شه و پیاوانی ئایینی یان ته نانه ت ئه گه ر پیاوانی گه وره و پیروزی ئایینی مه سیحیش تا ئاستی قه دیسیش بوبن به پیوریتان ناویانه یترراوه و جیگای سوکایه تی و گالته پیکردن بون" (Todd, 1987:9)، به هه مان شیوه (ریچارد بریستوی- Richard Bristow) پینوايه "زاراوه ی پیوریتان به شیوه یه کی ناشیرن و خراپ به کارهینراوه له سه ره تادا، که به مانای سوکایه تی و گالته کردن بو به م که سانه ی که پیناوابوه پاکن، ته نانه ت به ر له و زاراوه یه ش چه ندین زاراوه ی تریان بۆ به کارهینراوه که سه رجه میان وه ک بیتریزی و سوکایه تی بون به رامبه ریان وه ک (کالفنیه کان- پرۆتستانته تونده کان- برایانی پاک- دوا جار پیوریتان)" (Bristow, 1574:26).

ئه وه ی جیگای سه رنجه ئه وه یه که پیوریتانه کان ئه م زاراوه یان که وه ک ره مزی (هیما ی) سوکایه تی پیکردن بو بۆیان، وه ریانگرتو کردیان به ناسنامه ی خویان! بیئه وه ی گوینده ن به وه ی که له بنه په تدا ئه م زاراوه یه داهینراوی دژه کانیانه و مه به ست له به کارهینانی به ته واوه تی بیتریزیکردن به بیروراکیان و سوکایه تی کردن و گالته پیکردنه به ئه وان، به پیچه وانه وه ئه م ناوه یان وه رگرت بیئه وه ی خویان دژی بوه ستنه وه و ئاماژه به وه بده ن که ئه وان کین؟ راسته وخۆ زاراوه که یان قبولکرد له و که سانه ی که جنیویان پیده دان و بیتریزیان پیده کردن، بۆیه ئه م زاراوه یه داهینراوی نه یارو دوژمنه کانی پیوریتان بو نه وه ک خویان! (Heimert, 2001:1)، به به لگه ی ئه وه ی یه کی که له گه وره ترین پیاوانی ئایینی کلیسای ئینجیلیکانی و راویژکاری گه وره ی شاژن (ئه لیزابیسی یه که م ۱۵۵۸-۱۶۰۳) و جیگری سه روکی زانکوی کامبریج و دواتر بو به گه وره ی کلیسای (کانتیریری- Canterbury) به ناوی (جۆن ویتگیفت- John- Whitgift) (۴) ئاماژه به وه ده کات "که زاراوه ی پیوریتان زۆر گونجاو و شیاه بۆ ئه م که سانه، ماناکه ی پر به پیستیانه که پینان و تراوه، به لام نه وه ک له به ره ئه وه ی پاکن، به لکو له به ره ئه وه ی خویان پیناوابه پاکترن له ئه وانی دیکه"، که ئه م وته یه ش خۆی له خۆیدا مه به ستیکی ئاشکراو پون ده گه یه نیت که زیاتر به ئاراسته ی سوکایه تی کردن و گالته پیکردن

پنیان خوی ده‌بینیته‌وه (Greaves, 1981:7; Whitgift, 1574,18)، له‌گه‌ل ئه‌مه‌شدا یه‌کیکی تر له‌گه‌وره پیاوانی ئایینی کلیسای ئینگلیکانی له‌سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م به‌ناوی (ئولیفه‌ر ئورمیرود-Oliver Ormerod)⁽⁹⁾ ده‌رباره‌ی زاراوه‌ی پیوریتان له‌یاداشته‌کانیدا نوسیویه‌تی "ئیمه‌ پیتان ده‌لین پیوریتان، نه‌وه‌ک له‌به‌ره‌وه‌ی له‌ئیمه‌و خه‌لکی پاکترن، به‌لکو له‌به‌ره‌وه‌ی خوتان پیتان وایه پاکترن" (Ormerod, 1975:03; Boyce, 2021:83,84).

ئه‌م چه‌شنه له‌سوکیه‌تیکردن به‌ئه‌وانی دیکه له‌کتوری ئینگلیزیدا ره‌گ و ریشه‌ی کونی هه‌یه، وه‌ک ئه‌وه‌ی له‌سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌مدا به‌رامبه‌ر (لۆلاردیه‌کان) کردیان، که له وشه‌ی ته‌نز ئامیزی ئینگلیزییه‌وه ئه‌م ناوه‌یان به‌سه‌ردا سه‌پاندن که به‌مانای (گه‌مژه) دیت، به‌مه‌به‌ستی سوکیه‌تیکردن به‌که‌س و گروپی دژهباو به‌کاریانه‌یناوه، هه‌روه‌ک له‌به‌رامبه‌ر (کاتاریه‌کانیش) به‌هه‌مان شیوه به‌گالته‌وه باسی بیرورباوه‌ره‌کانیان کردون و ناویانبردون، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر سه‌یری (چیپۆک و شیعه‌ره‌کان)ی کلیسای کانتیربیری بکه‌ین، ده‌یان نمونه‌ی زیندو ده‌بینن، که‌به‌ر له‌پیوریتانه‌کان چه‌ندین جار ته‌نانه‌ت قه‌شه‌و پیاوانی ئایینی گه‌وره‌ش پوه‌پوی ئه‌م جو‌ره له‌سوکیه‌تیپیکردن بونه‌ته‌وه. بۆیه ئه‌م باب‌ه‌ته پیشینه‌یه‌کی میژویی قوڵی له‌کتوری ئینگلیزیدا به‌رامبه‌ر به‌ نه‌یاره‌کانی کلیسا هه‌یه (Heimert, Delbanco, 2001:1)، هه‌ر ئه‌مه‌ش وایکردوه زاراوه‌ی پیوریتان هیزو بزوینه‌ریکی جه‌وه‌ری گه‌وره‌ی هه‌بیته که چه‌ندین مانای هه‌مه‌جو‌رو خوازاو فره‌چه‌شن له‌خۆبگریته، به‌جو‌ریک له‌سه‌ر زاری سه‌رخۆشیک پیوریتان بریتیه له‌پیاویکی هۆشیار، به‌لام له‌تیروانینی که‌سیکی کاسۆلیکا پیوریتان بریتیه له‌هه‌ر پرۆتستانتیک، له‌هزری ئینجیلیکانه‌کا پیوریتان که‌سیکی توندوپه‌وی گه‌مژه‌یه که به‌بنه‌ماکانی کلیسای ئینجیلیکانی رازی نییه. ئه‌مه ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت که زاراوه‌که زاده‌ی ناشیرینکردن و سوکیه‌تیپیکردن له‌خویدا به‌رامبه‌ر دژه‌کان هه‌لده‌گریته، هه‌ر ئه‌مه‌ش وایکردوه قورس و سه‌خت بیت یه‌ک مانای ته‌واو بنه‌ره‌تی بۆ زاراوه‌که دیاریبگریته و بگشتیندريته (Pederson, 1975:27)، به‌جو‌ریک توێژه‌ر (جه‌ی. پی. کینیون J. P. Kenyon) وتویه‌تی "تاسالی ۱۶۴۰ زۆرتین ناره‌زایه‌تی پیوریتانه‌کان له‌ئینگلیته‌را ئه‌وه‌بو که ئه‌م ده‌سته‌واژه‌یه له‌لایه‌ن کاسۆلیکه‌کانه‌وه به‌رامبه‌ریان به‌کارده‌هینرا، به‌لام له‌دوای ئه‌م ریکه‌وته‌وه سنوری به‌کاره‌ینانی زۆر فراوانتر بو، به‌جو‌ریک پرۆتستانتانه‌کانیش به‌ئاشکرا سوکیه‌تیه‌یان پیده‌کردن و به‌سوکیه‌تییه‌وه ناویان ده‌هینان" ئه‌مه‌ش وایکرد که به‌ته‌واوه‌تی له‌ولاته‌که‌یان بۆ ئومیدببن، چونکه سه‌ره‌تا کاتیک کاسۆلیکه‌کان ئه‌م سوکیه‌تیه‌یان پیده‌کردن تاراده‌یه‌ک ئاسایی بو به‌لایانه‌وه که دژیان بون و ناره‌زایه‌تیه‌یان ده‌رده‌بری به‌رامبه‌ریان، به‌لام کاتیک سنوری گالته‌جاری به‌پیوریتانه‌کان تیده‌په‌ریته و پرۆتستانتانه‌کان که به‌دۆستی خۆیانیه‌ن ده‌زانین زۆر توندوتیژترو فراوانتر ده‌که‌ونه دژایه‌تیه‌یان، ئه‌مه وایکرد ئیتر هیوایه‌ک بۆمانه‌وه‌و به‌رده‌وامی له‌ئینگلته‌پادا نه‌مینیت و سه‌خت بیت به‌لایانه‌وه له‌ویدا بمینه‌وه‌و درێژه به‌ ژیان بدن، به‌لام ئه‌مه هه‌یچ له‌م راستیه ناگۆریته پیوریتانه‌کان به‌م

نازناوه وه مانه وه وهه ريانگرت و زياتر گه شهيان كردو سيما تاييه تيه كاني خويان پاراست و به تاييه تمه ندى خوiane وه له كليسا ئينجيليكاني له ئينگليته را دهناسرينه وه (Kenyon, 1986:177).

له بهرامبهه ئهه تيروانينه باوانه دا به شيكي تر له تويزه رو ميژونوسان كه هاوسوزي پيوريتانه كانن ليكدانه وهه شروقه ي تريان بو بابته كه ههيه، وهك (جون ستوي- John Stowe) ده باره ي زاراه ي پيوريتان وتويه تي "له سالي 1567 له كو بونه وه ي (ئه ناباپيست ه كان- Anabaptists)⁽¹⁾ له لهن دن كه خه ريكي گفتوگو بون ده باره ي چونيته ي ناوبردني خويان، ئه وان خويان به پيوريتان يان پاكه كان ياخود به رخي بي په له ي يه زدان ناوبردوه"، كه ئه مهش ئاماژه يه بو پاكي و بي گه ردي ئه وان و ئه و زاراهيان به و واتايه بوخويان به كارهيئاوه (Stow, 1880:143)، هه روه ها (هنري پاركه ر- Henry Parker) له سالي 1605 هه وليدا پشتگيري له هاوړي ئينجيليه كاني بكات، بو ئهه مه بهسته به كارهيئاني ناوي پيوريتاني به قيزه ون ده بيني بو ئه و كه سانه ي كه پشتگيري له پاراستني هيل و سنوره كاني خداو رهوشي پاك ده كرد، پي و ابو پيوريتانه كان پاكن و ناكريت زاراه ي پيوريتان بهه قيزه ونويه بو ئهه كه سه پاكانه به كاربه يئريت (Parker, 1641:164)، به هه مان شيوه (جون براون- John Brown) لهه باره ي وهه نوسيويه تي "راسته پيوريتان به ماناي گالته جاري بو ئهه كه سانه به كارهيئاوه كه له بابته ي فورم و رپور ه سمه كاندا به گه مژانه سه ير دهكران، به لام به كارهيئاني ئهه زاراه بهه شيوه مانداركردني به و بي ريزيه، سو كايه تيكر دنه به هه نديك له گه وه ناوه كاني ميژو و ئه ده بياتي ئيمه ي ئينگليز وهك (كرومويل- Cromwell، ميلتون- Milton، باكستر- Baxter، بونيان- Bunyan)، من تيناگهه ئهه مه سو كايه تي بوچيهه! كاتي ك ئهه كه سانه ته نيا تاوانيان ئه وه بوه كه وردترو توندتربون له بواري په رستندا، ئه گه رچي وا بيرده كريته وه كه ئهه پيوريتانان به ئه وه ي پيويست بكات زور توندو گهرمن له روي ژيان و رهوشته وه، به لام هه رچونيك بيت ئه وان هه رگيز سو كايه تيان به بهرامبه ره كه يان نه كرده، ناوي نه شيوا و ئاكار ي نه شيوايان به كار نه هيئاوه و رولي گه وره يان هه بوه له ميژوي ئيمه داو كار ه كانيان يه كجار گه وره ن جيگه ي ريزو پيزانين، به راستي ئهه مه زور بي مانايه و ئه وه ري بيويژدانيه بهرامبهه ئهه پياوه گه ورانه ي كه له ميژو شارستانيه تي ئيمه دا جييه نه يان به روني دياره" (Brown, 1910:2)، ئاستي ئهه سو كايه تيان به شيوازيك فراوان ببو وهك باكستر وتويه تي "له گه ل ئه وه ي باوكم خوي پياويكي پيوريتان بو، به لام هه مو پابه نديه فه رميه كاني كليسا ي ئينجيليكاني جييه جيده كردو گونجاو بو له گه ل پياواني ئيني كليسا ي ئينگليكاني و ته نانه ت پابه ندبو به په رتوكي نويزي باويش، له گه ل ئه مه شدا خوم چه ندين جار بينيومه كه ئه و گالته و سو كايه تي پيده كرا، وهك پيوريتانيك له ناو ئهه ئازاره دا ده ژيا، به تاواني چي؟ له راستيدا ته نيا تاواني ئه وه بو پيوريتان بو!" (Brown, 1910:2,3)، به سه نجدان بهه به لگه زانستiane ئه وه مان بو رون ده بيت ه وه كه وهك ده و تري ت هه نديك زياده ره وي كراوه له وه ي كه پيوريتانه كان به گشتي لا يانداوه له په ره وي ئيجيليكاني و به ته واوه تي دژي وه ستاونه ته وه.

لەم چوارچیووهیدا (مارسدین-Marsden) پینوایه "زاراوهی پیوریتان بۆ ئەم کەسانە ڕەنگە لەبەرئەوه بەکارهاتبێت و مانای ئەوهی دابێت کەئەوان خاوەن ئاکارو کردەوهی بەرزبون لەپۆی ئایینییهوه، ژیانان سادەو خاوەن ڕەهشەتیکی پاک و بێ گەرد بون و لە ژیاڵی ڕۆژانهیاندا هەولێ چاکەو چاکسازیان داوه، کردارو ڕەفتارەکانیان شایەدی باشی و پاکیان بۆ دەدەن" (Marsden, 852:3; Alexander, Others, 1855:237)، لەبەرامبەر ئەو بۆچونە (مارسدین-Marsden)، (د.سیسل فرانسیس ئەلیکسەندەر-Dr. Cecil Frances Alexander) کەسایەتی ئەکادیمی و سەرنوسەری گوڤاری (دبلین) لە نیوان سالانی (۱۸۵۵-۱۸۵۶)، ئەم جۆرە بیروپرایە (مارسدین) ڕەتدەکاتەوه "مارسدین نەیتوانیوه بیلایەنی خۆی بپاریزێت لە نوسینەکانی لەسەر پیوریتانەکان بیلایەنە زانیاریەکان تۆمار بکات، بەلکو لایەنگری ئەو کەسانە کردووە کەبۆ یەکەمجار ئەم ناوەیان هەلگرتووە خۆی وەک شایەدحالیکی نیشانداوە لەئاکارو کردارە ئەخلاقیەکانیان، وەک ئەوهی خۆی ئەوانی ببینێت و لەسەرەتادا لەگەڵیاندا ژیا بیت و کۆمەلگەی ئەوکاتە هەلسەنگاندبێت، لەهەمان کاتدا مارسدین خۆی دان بەوەدا دەنێت ئەم زاراوهیە لەلایەن دژەکانیانەوه بۆیان بەکارهێنراوه بەسەریندا سەپینراوه هەلبژاردنی خۆیان نەبوه، ئەو چۆن دەکرێت دژەکانیان ئاوا نازناوی باش و جوانیان بۆیان بەکارهێنابێت، بۆیە دەکرێت دان بەو راستیەدا بنێین لە بنەڕەتدا ئەم زاراوهیە بەمانای سوکایەتی و گالتهپیکردن بۆ ئەم کەسانە بەکارهاتووە، هاوشیووی ئەوهی بەرامبەر (کاتاریەکان) کراوە لەپیشوتردا، دواتریش ئەم سوکایەتی و گالتهجارییه بو بەناسنامەی تەواوی ئەو گروپ و ڕەوت و بیروپا توندانەیی دروستبون لەئایینی مەسیحیدا وەک (مۆنتانییهکان-Montanists)^(۷)، (ئینساباتاتییهکان-Insabbatati)^(۸)، بۆیە دەکرێت ئەم وتەی مارسدین نزیکترین بەرپرسیارێتی لەپاراستیەوه کە دەلێت "پیوریتانەکان هەر پیوریتان بون و ناسنامەی تریان نییهو بۆیان بەکارناوە، هەرچەندە ئەم ناسنامەیه هەلبژێردراوی خوشیان نەبویت"، بۆیە ئەم زاراوهیە ئەوەندە داهینراوی دژەکانیانە بەشیوویەکی سوکایەتی و دوژمنکارانە ئەوەندە هەلبژاردەیی خۆیان نەبوه (Alexander, 1855: 37-38)، هەر وەک (جۆرج ئۆرویل George Orwell)^(۹) لەوتاریکدا کەبەناوی (گەلی ئینگلیز) بلایکێردۆتەوهو نوسیویەتی "ئەم تێروانینە بەرامبەر پیوریتانەکان و مانادارکردنی زاراوهی پیوریتان بۆ ئەو ڕوانگە باوانە دژە پیوریتانەکان دەگەرێتەوه، کە لەسەرەتادا بۆ پیوریتانەکان هەیانبوه، وەک ئەوهی زاراوهکە لەلایەن بازرگان و بەرھەمھێنەرە بچوکهکانەوه بەسەر چینی کریکاران سەپینرا کە خۆیان لە خوشی بێبەشکردووە سەرچاوهی کوشتنی خوشین، هەر ئەمەش وایکردووە زاراوهکەو کۆمەلگاش گۆش بکەن تا لەم گۆشەنیگایەوه سەیریان بکەن"، ئەمەش بەتەواوەتی دەرخەری ئەو راستیەیه کە زاراوهکە لە مانا بنەڕەتیەکی لە ڕوی زمانەوانیەوه لایداوهو بە ئەنقەست بەئاراستیەکی تردا براوهو مانادارکراوه (Orwell, 1947:16,17).

ئەگەرچی هەردو لیکۆلەری پەسپۆری بواری پیوریتانیزم (ئەلیک رای-Alec Ryrie) و (تۆم سچواندا-Tom Schwanda) ڕەهەندی واتاسازی زاراوهی پیوریتان قولتر دەکەنەوه، بەجۆریک ئەوان پینانوايه

"راسته مه به ست له به کارهیتانی زاراوهدی پیوریتان له لایه ن دژه پیوریتانه کانه وه به واتای گالته پیکردن و سوسکایه تیکردن به و ریکخستنه لاوازه ی پیوریتانه کان هه یانبو به کارهیتراوه و مانایه کی داهیتراوی ئه وانه" (Ryrie, Schwanda, 2016:1)، به لام ئه وه ی گرنگه مانای بنه پهرتی و سه ره کی زاراوهدیه که له زمانی ئینگلیزیدا به (پاک و پاکخوان) جیگیرکراوه، بۆ ئه و که سانه ی که باشن و هه ولی پاککردنه وه ی کلّیسای ئینگلیکانی دده ن چونکه زاراوهدیه که له وشه یه کی ره سه نی ئینگلیزی وهرگیراوه و واتاکه ی یه کلایه کراوه ته وه، بۆیه گرنگ نییه چۆن و بۆ چ مه به ستیک گوزارشتی لیکراوه، ئه وه گرنگه که ماناکه ی له روی زمانه وانیه وه ته واو پون و دیاره، بۆیه ئه مه هیه له و راستیه ناگۆریت که مانا بنه پهرتیه که گرنگه بۆ هه ر پیوریتانیک یان ئه و که سانه ی لایه نگره ی ئه م جۆره بیروباوه رهن، نه ک چۆنیه تی به کارهیتان و مانادارکردنی و داتاشینی واتای تر له دهره وه ی واتا سه ره کیه که ی له روی زمانه وانیه وه، چونکه هه مو ئه مانه ده که ویتته جوارچیوه یه کی نادروست و داهیتراو بۆیان که به ته واو بی ئه رزشه (Healey, 2016:1-2).

هه رچه نده (داقید دی. هال -David D.Hall) که یه کیکه له و توێژهره تایبه تمه ندانه ی توێژینه وه ی زۆری له بواری پیوریتانیزمدا ئه نجامداوه له په رتوکه که ی به ناوی (The Puritans Transatlantic History) بیروپایه کی (وليام برادفورد William Bradford)^(۱۰) که یه کیکه له دامه زرينه رانی نشینگه ی (پلیموس) ئاماژه پێده دات که نازناوی پیوریتانی به دل نه بوه بۆیه ده لیت "ئه گه رچی زاراوهدیه که مانای زۆرو فراوان له خۆده گریت و بۆ چه ند مه به ستیک بۆ ئیمه به کارهیتراوه، به لام باشترین مانای ئه گه ر ئه وه بیت، که پیوریتانه کان پاکن و ئه و ئه م مانایه ش به ته واو هه تی لای من ره تکراره یه و هه له یه نابیت پیوریتانه کان پێیان راست و دروست بیت، چونکه ئه گه ر وابکه ن، ئه وان هه مان هه له ی (کاتاریه کان) دوباره ده که نه وه که پێیان وابو ئه وان پاکه کانن و ئه وانه ی له دهره وه ی ئه وان ناپاکن، بۆی پێویسته پیوریتانه کان زۆر به وردی کار له سه ر نازناو ناو نیشانی که بکه ن که هیه جۆره ناپه سه ندیه ک بۆ هاوئایینه کانیان له خۆنه گریت" (Hall, 2019:1)^(۱۱).

له دوا ی گه نگه شه کردنی ئه م بیروپا جیاوازان ده گه یه نه و ئه نجامه ی زۆرینه ی توێژهرانی ئه م بواره وه که له سه ره دا ئاماژه مان پێیان داوه هاوپان له گه ل ئه وه ی که راسته له بنه پهرتی زمانه وانی وشه که دا مانایه کی زمانه وانی تایبه تی هه یه به واتای (پاکه کان- یان پاکخوان) دیت، ئه وانه ی داوای چاکسازی زیاتریان له کلّیسای ئینگلیکانی له ئینگلته را ده کرد، به لام له روی به کارهیتانه وه هه م له لایه ن کاسۆلیکه کانه وه، هه م له لایه ن پرۆتستانت نه یاره کانیانه وه، وه که ئاماژه یه ک بۆ سوکایه تیکردن و گالته پیکردنیان و ناشیرن کردنیان به کارهیتراوه، ته نه ات تا ئاستی ره قتره توندتریش پویشته که به نه خوشتی و به لای زۆر بۆ سه ر ئایینی مه سیحی و کلّیسای ده ولت و پیاوانی ئایینی و خودی ده ولتیش به کارهیتراوه. واتا خودی زاراوهدیه که له بنه پهرته دا پیوریتانه کان بۆ خۆیان به کارهیتراوه، به لکو له لایه ن نه یارو دژه کانیان بۆیان به کارهیتراوه، ئه م جۆره که سانه یان به گالته جارو سوکایه پیکردنی ئایینی مه سیحی زانیوه، بۆیه ئه م زاراوهدیه یان به م مانا ناشرین و خراپانه به کارهیتراوه.

481

به‌رۆژ ناچار بون له‌مالی دۆسته‌کانیان یاخود دارستانه‌کان خۆیان بشارنه‌وه له‌ده‌ست پیاوانی حکومه‌ت و پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی له‌کلێسا که به‌رده‌وام به‌شوینیه‌وه بون، بۆیه ئه‌و پیاوانه ناچار بون به‌شه‌وان ده‌ستیان ده‌کرد به‌جیگه‌یاندنی ئه‌رکه‌کانیان و جیه‌جیکردنی کاره‌کانیان له‌پێناو به‌ده‌سته‌پێنانی ئامانجه ئاینیه‌کانیان (Martyn, 1867:100,101) وه‌ک (فرۆود Froude) وتویه‌تی "ئه‌م کۆمه‌له‌یه که له‌پیکهاته‌که‌یدا که‌سانی هه‌ژارو که‌م ده‌رامه‌ت و پیشه‌وه‌ری بچوک و که‌سانی ئایینی پاک هه‌بون، که‌بون به‌بناغه‌ی دروستبونی پیوریتانه‌کان و ئه‌مانه سه‌ره‌تایترین پیوریتان و که‌سانی پاک و پاکخواز بون، که‌ژیانی خۆیان کرده قوربانی چاکسازی و پاکخواری له‌ئایینی مه‌سیحیدا" (Froude, 1866:87; Crooks, 1897:543; Perring, 1871: 1871:109)، له‌م چوارچۆیه‌دا ئه‌م کۆمه‌له له‌سه‌رده‌می پاشا (ئیدواردی شه‌شه‌م ۱۵۴۷- ۱۵۵۳) کاره‌کانیان زیاتر فراوان بو به‌هۆی ئه‌و ئازادییه ئاینیه‌ی فراهه‌م کرابو له‌هه‌مان کاتدا ئه‌و هاوکارییه زۆره‌ی ده‌کران، ئه‌مه وایکرد زیاتر جه‌خت له‌سه‌ر چاکسازی زیاترو زۆرترو وردتر بکه‌نه‌وه له‌ناو کلێسای ئینگلیزیدا، ئه‌م هه‌نگاوه وایکرد خه‌لکی زیاتر له‌ده‌وری کۆمه‌له‌که کۆبنه‌وه و ئومیدی گه‌وره‌یان پێی هه‌بی‌ت بۆ گۆرانکاری ئه‌و که‌سانه ئه‌وانه بون که‌دواتر پێیان وترا پیوریتانه‌کان (Martyn, 1867: 101).

بۆچونیکێ دیکه که ئاماژه‌ی به‌ناساندن و سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانی پیوریتانه‌کان کردوه له‌لایه‌ن (مارسدین - Marsden) خراوه‌ته‌په‌و، ناوبراو پێیوايه "پیوریتانه‌کان ئه‌و که‌سانه بون که‌داوای چاکسازی پاک و وردیان ده‌کرد له‌کلێسای ئینگلیزیدا، هه‌رچه‌نده نیگه‌ران بون له‌دواکه‌وتنی چاکسازی و به‌هێواشی رۆیشتنی پرۆسه‌که‌و ئه‌نجام نه‌دانی گۆرانکاری زۆر، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا تارا‌ده‌یه‌ک ریزیان له‌بنه‌ما سه‌ره‌کییه‌کانی کلێسای ئینگلیکانی ئینگلیزی ده‌گرت. یه‌که‌مین پیوریتانه‌کانیش بریتیبون له (جو‌ن هوپه‌ر - John Hooper) و هاو‌پێکانی، که له‌سه‌رده‌می پاشا ئیدواردی شه‌شه‌مدا به‌ته‌واوه‌تی ده‌رکه‌وتن، (هوپه‌ر) هاو‌پێی زۆر نزیکه هه‌ریه‌که له‌(بۆلینگه‌ر - Bullinger) (۱۳) و (گوالته‌ر - Gualter) (۱۴) بو، که‌ئه‌م دو که‌سایه‌تییه رێبه‌ری دۆزی پرۆتستانت بون له‌ئه‌لمانیو سویسراو کاریگه‌ری زۆریان به‌سه‌ر بیرو‌پرا‌کانیدا هه‌بو، به‌شیک له‌ئاراسته‌ی هه‌زی ئه‌ویان پیکه‌ته‌نا‌بو (Marsden, 1852:3-9)، مارسدین له‌دریژه‌ی بیرو‌پرا‌کانی ده‌رباره‌ی ناساندنی پیوریتانه‌کان نوسیه‌یه‌تی "به‌هاتنه سه‌ر ده‌سه‌لاتی شاژن (ماری تیۆدۆر - ۱۵۵۳-۱۵۵۸)، به‌شیک زۆر له که‌سه (پاکه‌کان - پیوریتانه‌کان) به‌په‌له ولاتیان جیه‌ه‌شت و هه‌لاتن، به‌هۆی ئه‌و سیاسه‌ته توندو تیژه‌ی به‌رامبه‌ریان په‌یره‌وکرا. له‌سه‌ره‌تادا ژماره‌یان نزیکه‌ی هه‌زار که‌س ده‌بو که‌پیکه‌ته‌بون له‌پێنج قه‌شه‌و په‌نجا پیاوی ئایینی گه‌وره‌ی کلێساو پزیشکی زانکۆکانی ئینگله‌ته‌را و ده‌یان که‌سی ئه‌کادیمی و ئه‌وانی دیکه خه‌لکی ئاسایی و هه‌ژار بون، به‌کتوپێی ئاواره بون" (Marsden, 1852:17)، هاوکات (ئه‌ندریو میله‌ر - Andrew Miller) جه‌ختی له‌سه‌ر هه‌مان بیرو‌پرا‌ی (مارسدین - Marsden) کردۆته‌وه‌و پشتگیری ته‌واوه‌تی کردوه که سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانی پیوریتانه‌کان بۆ سه‌رده‌می پاشا (ئیدواردی شه‌شه‌م) ده‌گێژیه‌وه‌و جه‌ختی له‌وه کردۆته‌وه که پیشه‌وا‌ی پیوریتانه‌کان بریتیبون له (جو‌ن هوپه‌ر - John Hooper) و تۆماس کرانه‌مەر Thomas

(Cranmer)، به تاییه تی کاتیک که (توماس کرانمر) داوای له (جۆن هۆپەر) کرد کۆتایی به ئاوارهیی بهینیت و بگه ریته وه ئینگلته راو هاوکارو پشتیوان بیت له سه رخستنی پرۆسه ی چاکسازیدا، بۆ ئەم مه به سته پۆستی سه روکی کلیسای (گلوستیری-Gloucester) بۆ پیشنیازکرا، هه رچه نده له سه ره تادا (جۆن هۆپەر) به هۆی بیروباوه رکهانی ده رباره ی رپۆره سمی ده ست به کاربون و پۆشینی شیوازی جلوه رگ له مه راسیمه که ره تیکرده وه، چونکه به ده رچون له بنه ماکانی ئایینی مه سیحی و زیادکردن له ئایینی پاکی ده زانین، به لام دواتر له ژیر کاریگه ری هه ردو که سایه تی ئایینی زانکۆکانی (ئوکسفۆرد-Oxford) و (کامبریج-Cambridge) (پیتەر مارتریر Peter Martyr)^(۱۵) و (مارتن بۆسه ر Martin Bucer)^(۱۶) په زامه ند بو، ئەمه ش به هۆی ئەوه ی ئەم دو که سایه تییه رۆلی گه وره یان له چاکسازی کلیساو ئینجیلیکانیدا هه بو، له دوباره پیداونده وه به په رتوکی نوژی باوی ئینگلیزیدا تا ئاستیک که به رده وام له هه ولێ چاکسازی زیاتردا بون، ئەمه ش ئەو خاله جه وه ره بو که ئەو به رده وام داوای ده کرد (Miller, 1999:2411,2412)، له م گوشه نیگایه وه به شیکی زۆر له سه رکرده کانی پیوریتان له گه ل هاتنه سه ر ده سه لاتێ شازن ماری ده ستگیرکران و داوای په شیمان بونه وه داننان به فه رمانه کانی شازنیان لیکرا، که بریتیو له وازه یان له و بیروباوه رانه ی له سه ری بون و گه رانه وه بۆ باوه ری کاسۆلیکی، ده ربڕینی په شیمانی له و گۆرانکاریه ئاینیانه ی کردبویان، ئەمه سه ره رای ته وه کردن له به رده م خه لک و پابه ند بون به هه مو مه راسیم و نه ریت و بریاره ئاینیه کانی پاپای رۆمانی، به لام ئەوان ره تیاندکروه وه، بۆیه ماوه ی نیوان سالانی ۱۵۵۵-۱۵۵۸ زۆرتینیان روه پوی سوتاندن و له سیداردان و مه رگ کرانه وه که ژماره یان ۲۸۴ که س بو، له نیواندا (جۆن هۆپەر) که به یه که م سه رکرده ی پیوریتانه کان داده نا به فه رمانی شازن ماری سوتینراو له کاتی سوتاندنی هاواری ده کرد "عیسای مه سیح، روحی من وه رگه"، دوا ی ئەو (توماس کرانمر) سوتینرا، به شیوازیکی زۆر درندانه که هاوتای نه بو، ئەم بارودوخه به رده وام بو رۆژ له دوا ی رۆژ قوربانی زیاترو سیاسه تی توندوتیژتر به رامبه ر پرۆتستانتانه کان به گشتی و پیوریتانه تونده کان به تاییه تی په یه رده کرا تا گه یشته ئەو ئاسته ی هه یه که له ئینگلته رادا بۆ به رده وام بونیان نه مینیت، شا ژن به رده وام بو له له ناو بردنی پیوریتانه کان و بریاریدا به سوتاندنی (رۆجه رز-Rogers)^(۱۷)، پاشان (ساونده رز-Saunders) و دکتۆر تیلۆر Dr. Taylor و برادفۆر-Bradford) سه روکی زانکۆی (سانت پاول له سمیسفیلد-Smithfield)، ئەم هه نگاوه ی شازن دژی رپیهرانی چاکسازینخوازی پیوریتان هه ربه مه نه وه سته به لکو هه ری که له (ریه لی-Ridley) و (لاتیمه ر-Latimer) ییشی گرتنه وه له سیداره دران. به مه ش ئەم قوناغه بو به یه کێک له توندوتیژترین سه رده مه کانی میژوی ئینگلته را که زۆرتین قوربانی و زیانی بۆ پیوریتانه کان لیکه وته وه (Miller, 1999:2400-2410; Barber, 1855: 191-193)، به م شیوه یه سه رده می شازن ماری هه ر له رۆژه لاتێ ئینگلته را تا ویلز له رۆژئاوا، له ناوه راسته وه تا که ناره کانی به نده ری ئینگلیزی ناگر بۆ پیوریتان و پرۆتستانتانه پا که کان کرانه وه و کرانه قوربانی، ته نانه ت دو رۆژ پێش مردنی

شاژن ماری له ساللی ۱۵۵۸ پینچ پیوریتان له ناو یه ک ئاگر دا له (کانتیربری-Canterbury) سوتینران، ئەمانه یه که مین ئەو که سانه بون که به پیوریتانه کان ناسینران (Wylie, 1899: 431).

(هینری کوفلی ویکمان-Henry Coffly Wakeman) له م بابته دا جهختی له سهر بیروپای ههریه که له (مارسدین-Marsden) و (ئەندریو میلەر-Andrew Miller) کردۆته وه نووسیویه تی "پیوریتانه کان بریتین له و که سانه ی له سهرده می پاشا ئیدواردی شه شه م به ته واوه تی له ساللی ۱۵۴۷ له ئینگلته پادا سهریانه لداو به پیاوانی (ئینجیلی) ناسرابون، داوای چاکسازی زیاترو وردترو توندترین ده کرد له کلێسادا دژی ئەو شیوازو بنه ما کاسۆلیکیانه بون که له کلێسای ئینگلیکانیدا په پره و ده کران و به زیادکراویان ده زانین له ده ره وه ی په رتوکی پیروژ (Wakeman, 1914:379)، کرانه ره له پیشینه ی ئەو که سانه بو که هه ولێ چاکسازی وردی له کلێسادا به تاییه تی دوا ی هینانه وه ی که سایه تییه چاکسازیخوازه کانی ده ره وه وه ک (پیتهر مارتیر Peter Martyr) و (بوسهر-Buser) و (هوپهر-Hooper)، دوا جار به هاوکاری ئەوان په رتوکی نوژی باوی ئینگلی له ساللی ۱۵۵۲ به چاپیکی نوێوه بلاو کرده وه (Brown, 1910:7)، ئەگه رچی هوپهر له و که سانه بو په زامه ندی ته واوی له سهر نه بو پیوا بو هیشتا خورافیان و زیاده ی تیدایه، به لام به یارمه تی و هاندانی ریه رانی تری چاکسازی ئەم هه نگاوه ی به باش دانا به مه رجی به رده وام بونی چاکسازی زیاترو وردتر، ئەمانه که سانی سه ره تای پیوریتان بون (Blakeney, 1870:33,34)، دوا ی هاتنه سهر ده سه لات ی شاژن (ماری تیو دور) و له ناو بردنیان، نزیکه ی (300) که س له لایه نگران و پیوریتانه سه ره تاییه کان سوتینران و ۸۰۰ که س له ژن و پیاوی پیوریتانی به کتوپری دوا ی گه یشتنی په یامی ریه رانیان ولاتیان به جیه یشت، ئەوانه ئەو پیوریتانه سه ره تاییه بون که درێزه یان به ریبازی پاکخوازی هوپه رو کرانه ره و هاو پیا نیاندا (Bremer, 2009:6). ئەمه ده مانگه یه نیته ئەو بروایه ی که پیوریتانه کان به ره مه می سروشتی و بنه په تی چاکسازی بون، که به پیاوانی ئایینی کاسۆلیکیان وت چیتر ناتوانن پا پاو پاشاکان ئاین و بیرو باوه ری خه لک دیاری بکه ن، ریه رانی پیوریتان که له سمیسفیلد سوتینران و به شیک له ریه رانیان ئاواره ی ولاتان بون ده رخه ری ئەو راستیه یه که پیوریتانه کان ئەو که سانه بون به ناو خراپترین و ترسناکترین و سه ختترین ژیا ندا تییه رین بو ئەوه ی دیمه نیک نمایش بکه ن به ئازار و قوربانیدانه کانیان له پینا و ریکای راست و پاکی مه سیحیه دا بو دروستکردنی کومه لگایه کی باشترو پاکتر بو مرو فقه کان به گشتی و بروا داره مه سیحیه کان به تاییه تی (Martyn, 1867:266; Stowell, 1878:XII).

له م گوشه نیگایه وه ولیام کارلوس مارتین (William Carlos Martyn) هاو پایه له گه ل ئەو رایه ی که پیوریتانه کان له سهرده می پاشا (ئیدواردی شه شه م) سهریانه لداوه، به لام له سهرده می (شاژن ماری) دا به ته واوه تی ده رکه وتون، ئەو وتویه تی "ئه گه ر پیوریتانه کان به مندالیک بچوینین، ئەوا ئەو منداله له سهرده می (پاشا ئیدوارد) دا له دایکبوه، به لام له سهرده می شاژن (ماری)یدا شیر ی پی دراوه گه وره بوه"، ئەمه ش به هوی ئەوه ی له سهرده می ماریدا زوریک له پیاوه باش و پاک و راستگو کان که به پیوریتان ناسرابون،

ئینگلته رایان به جیهیشت و دهر به دهر و ئاواره بون بۆ ولاتانی تری کیشوهره که (ئه وروپا)، به تایبه تی ئه و شارانه ی چاکسازی ئایینی تیدا چه سپابو. له سه ره تادا به شیکیان به ره و فه ره نساو به شیکیان به ره و سویسراو به شی زوریشیان به ره و (فرانکفورت – Frankfort) له ئه لمانیا رۆیشتن و له ویدا نیشته جیبون، که جگه له ئاواره ئینگلیزییه کان ئاواره ی فه ره نسایشان له گه لدا بو که پیشتر بۆ ئه م شاره چو بون، پیاوه ئایینییه پیوریتانیه کان هه ره له سه ره تاوه له هه ولی دابینکردنی شوینیکی گونجاو بون بۆ به جیگه یاندنی په رستش و ئه رکه ئایینییه کانیاں بۆیه کیپرکیان له نیوان خویاندا ده کرد، بۆ ئه م مه به سه ته باشتترین شوین به لایانه وه (هه گینۆت) بو که کلێسای تایبه ت بو به ئاواره فه ره نسیه کان بۆیه کاتیک بانگیشتی په نابهره ئینگلیزه کانی کرد تا هاو به شی له کلێساکه دا بکه ن بۆ به جیگه یاندنی ئه رکه ئایینییه کانیاں ئه وه ش دوا ی ئه وه ی شاره وانی فرانکفورت ئه م کلێسایه ی به رویاندا کرده وه و په زامه ندی دهر بری له سه ره به شداریکردنی په نابهره ئینگلیزه کانی هاوشانی فه ره نسیه کان تاییدا ئه وانیش خوشحالی خویان دهر بری و په زامه ند بون و به هه نگاویکی باشیان زانی بۆ گه یاندن و بلاو کردنه وه ی زیاتری بیروباوه رکانیان، له م چوارچیوه ده دا کو بونه وه یه کی گه وه ره ئه نجامدرا له نیوان په نابهره فه ره نسیه کان و ئاواره ئینگلیزه کان تا هیه چ کیشه یه ک له سه ره چۆنیه تی به جیگه یاندنی ئه رکه ئایینییه کان له ناو کلێساکه دا له نیوانیاں رونه دات، مه رچی ئه وه دانرا که هه مو یان پابه ند ده بن به رپوه ره سمی پرۆتستانی فه ره نسی که له به نه رته دا خوی له بیروباوه رکانی کالفنیزمدا ده بینیه وه. دوا ی راپوێژ په نابهرانی ئینگلیزی په زامه ندیاں له سه ره ئه ممه رجان دهر بری و له وتاری (یه کشمه مه) دا دوا ی به جیگه یاندنی نوێژ و وتی سرودی ئایینی وتاری کلێساش خویندرایه وه و دواتریش نزای گشتی بۆ هه مو هه ریمه کانی ئه لمانیا و فه ره نساو ئینگلته را کراو به نزای په روه ردگار کو تایی هات (Martyn, 1867:124,125).

پیوریتانه کانی (فرانکفورت) به سه ره کردایه تی (جو ن نوکس – John Knoks)⁽¹⁸⁾ نامه یان بۆ سه ره جه م په نابهرانی ئینگلیزی نارد له شاره کانی تری ئه وروپا تا له (فرانکفورت) کو بینه وه و کو ربه ندیک ئه نجام ده ن، ئه م بانگیشته بۆ ئاواره دهر به دهره کانی (بازل Basil، ستراسبورگ – Strasburg، زیورخ – Zurich) نیردرابو، له نامه که دا به رونی چاکسازیخوازانی ئینگلیز شانازیان به هه وله نوییه کانی خویان کردبو که زور نزیکه له فورمی سه ره تاییه مه سیحیه ت، نزیکه له و فورمه ی له سه رده می پاشا ئیدواردا هه بو زوریک له رپبه رانیان خویان له پیناویدا کردبو قوربانی، به لام پیاوانی ئایینی ستراسبورگ په تیان کرده وه به شداری له کو ربه نده که دا بکه ن، به هه مان شیوه پرۆتستانته کانی بازل هیه چ په زامه ندیه کیان نیشانده دا بۆ به شداری کردن. له هه مانکادا پیاوانی ئایینی ئینگلیزی له کلێسای زیورخ په تیان کرده وه به شداری له کو ربه نده که دا بکه ن به بیانوی ئه وه ی که ئه لمانیا شوینگه یه کی جوگرافی نزیکه له ئینگلته را هیه و بۆ سیخورانی شازن (ماری تیودور) ئاسانه زانیاریان له سه ره کو بکه نه وه و روه پوی مه ترسیان بکه نه وه. ئه مه سه ره رای ئه وه ی پینان وابو دهرفه تی زور زیاترو هه لی گونجاوتر له زیورخ بۆ چاکسازی و پاکخوازی و فیربونی باشت هیه، بۆیه به پیوستیان زانی کو ربه نده که له زیورخ بکریت نه وه ک له فرانکفورت، به مه ش یه که م هه ولی

پيوريتانه كان بۆ كۆكردنه وهى په نابهرانى ئىنگلىزى به سهر كرده تى (جۆن نۆكس) سهر كه وتو نه بو شكستى هينا (Neal, 1837:77-79).

له ههمان كاتدا له گه ل سهر نه كه وتنى ههولى نۆكسىيه كان بۆ دروست كردنى يه كىتييه كى ئاينى بۆ په نابهره ئىنگلىزىيه كان له ههمو ئه وروپادا و شكسته ئيانان له به ستنى كۆر به ندا كه دا، به شىك له پرۆتستانته ئىنگلىزه كان جىابونه وهى خويان راگه ياند به هوى ناره زايه تيان له و فۆرمه توندهى كه په يره و ده كرا، نۆكسىيه كان هه وليان دهدا به ته واهوتى بيسه پيئن به سهر ته واهوى پرۆتستانته ئىنگلىزىيه كاندا، بۆيه زۆر به سه ختى دژيان وه ستانه وه ئهم بارودۆخه به مشيوه به به رده وام بو تا گه يشتنى يه كىك له پياوه ئايينيه گه وركه كانى ئىنگلته را به ناوى (رېچارد كۆكس - Richard Cox) ⁽¹⁹⁾ به (فرانكفۆرت) له سالى 1855، كه خاوه ن رېزى زۆر كه سايه تيه كى كارىگه ر بو له ناو پرۆتستانته ئىنگلىزه كاندا، به هوى ئه وهى له پيشتردا مامۆستاي تايبه تى پاشا (ئيدواردى شه شه م) بو هه روه ها راويزكارى زانكوى ئوكسفۆردو رۆلى گه وركه ي گىرا بو له كۆكردنه وهى په رتوكى (ليتۆرگى ئىنگلىزدا)، ئه مه سهره پاى ئه و خزمه ته زۆره ي له م بواره دا كردبو (Martyn, 1867:128,129)، به گه يشتنى (رېچار دكۆكس) به فرانكفۆرت ئه م دابه شبونه ي نيوان پرۆتستانته ئىنگلىزىيه كانى قۆسته وه، هه لسا به رهنه گرتنى زۆر توند له سهر ئه و شىوازه په رستشه ي كه په نابهرانى ئىنگلىزى له كلىسادا په يره وى ده كه ن و به ده رچون له بنه مه كانى ئايينى مه سىحى له قه له مدا به تايبه تى ئه و رېوره سمانه ي جىبه جىبه ده كه ن، بۆيه برياريدا دوباره پيداچونه وه يان پيدا بكا ته وه و راستيان بكا ته وه (laing, 1855:32,33).

له م روانگه يه وه له رېوره سمى ئايينى رۆژى (يه كشه مه) دا (كۆكس) زۆر به توندى هاوارى كرد، كه پيوسته كلىساي (فرانكفۆرت) روخسارىكى ئىنگلىزى هه بيت دور بيت له ئاكارى نادروست و زيادكراو، بۆيه (يه كشه مه) ي دواتر يه كىك له خويندكاره كانى (كۆكس) به بى رهنه زامه ندى وه رگرتنى پياوانى ئايينى كلىساكه چوه سهر مينبه رو له به يانه يه كى زۆر زودا ته واهوى (ليتۆرگى ئىنگلىزى) خوينده وه، ئه م كرده وه يه زۆر به توندى له لايه ن (جۆن نۆكسه) وه رهنه كرايه وه و به بى رېزى به رامبه ر پيوريتانه كان و پرۆتستانته ئىنگلىزه كان له قه له ميدا، به م شيوه يه ناكوكى كه وته نيوان ئه و كه سانه ي دواتر به پيوريتانه كان ناسيئران و پرۆتستانته كانى ترى ئىنگلىزى، ئه مه يه كه م به ريه ك كه وتنيان بو له ئاواره يد (Graham, 2013:94,95).

له م گۆشه نىگايه وه پيوريتانه كانى هه وادارى (جۆن نۆكس) هه لسان به ناردنى (ليتۆرگى ئىنگلىزى) ⁽²⁰⁾ بۆ جنيف تا (جۆن كالفن) بريارى له سهر بدات، چونكه ئه وان پيان وابو كه ئه م (په رتوكه) به دور نيه له خورافيات و شتى زياده كه له هيج شويئيكى په رتوكى پيرو زدا جىگاي نابيته وه و ئه وان ناتوان په يره وى لى بكه ن، دواى گه يشتنى په رتوكه كه و ئه و خويندنه وهى له لايه ن (كالفن) وه بوى كراو سهرنج و تيبينى (جۆن كالفن) گه يشته وه (فرانكفۆرت) كه تيدا هاتبو "ئه وهى له ليتۆرگى ئىنگلىزى ده بيبينم ئه و پاكييه نيه كه ده بو ببوايه، بۆيه پيوسته پيداچونه وهى پيدا بكرىت و پاكتر و وردتر رينمايى و په رستشه كانى مه سىحيه تى تيدا جىگير بكرىت

و پاکبریتیه وه له زیاد پهویه کان و زیاتر نزیک بیتیه وه له بنه ماکانی سه ره تایی نی پایی مه سیحی " (Hook, 1838:73)، ئەم وه لایمە ی (کالڤن) به توندی له لایه ن (کۆکسیه کان) ه وه په تکرایه وه و کیشه که ی زیاترو قولتر کرد، له بهرامبه ردا هه لسا به دانانی په رتوکی (لیتورگی ئینگلیزی) له جیگای ئەو شیوازه نوییه ی که پیشتر په نابهرانی ئینگلیزی له فرانکفورت جیه جیان ده کرد که زیاتر خۆی له چوارچیوه ی بیروباوه په کانی (کالڤن) دا ده بینیه وه، ئەمەش له لایه ن (پاکه کان-یان پیوریتانه کان) به هیچ شیوه یه ک قبول کراونه بو، زۆر به توندی په تکرایه وه (Martyn, 1867:127).

ئەم ههنگاوه وایکرد پیوریتانه کان هه مو تیروانین و ریککاره کانی (کۆکسیه کان) په تکه نه وه و دژی بوه ستنه وه، بۆیه داوایان کرد بۆ چاره سه رکردنی کیشه که نوینه رانی هه ردو ئاراسته بچنه لای (جۆن کالڤن) ریه ریه ی ره وتی چاکسازی له جنیف، به لام (کۆکسیه کان) ئەمه یان په تکرده وه، خویان تاک لایه نه داوایان له (کالڤن) کرد که بیروپای خۆی له سه ر پیوپه سمه کانیان و ریککاره کانی په رستن و شیوازی جیه جیکردنی ئەرکه ئاینیه کانیان ده ربهریت، (جۆن کالڤن) له وه لایم داواکاری (کۆکسیه کان) دوا ی بیانو هینانه وه بۆ په تکرده وه ده سته وه رنه دان له کاره کانیاندا ده لیت: "ئیه زۆر ئالوده بون به پیوپه سمه کانی ئینگلیزی، باشتره له ئیستادا به هوی بونی ئازادی زیاتر له کاره کانتاندا ده رفته ی گه وره تان هیه پیداچونه و هیان پیدابکه ن و خزمه ت و په رستنی پاکترو ساده تری مه سیحیه ت بکه ن، هه روه ها په فتاره کانتان به رامبه ر جۆن نوکس و هه وادارانی ناره وان و به شیکن له تاوان، ئەوه ی ئیه به رامبه ر براکانتان ده یکه ن نه خوداپه رستیه نه برایه تییه، بۆیه داواتان لیده که م ریکری بکه ن له دابه شبونی خۆتان له ئاواره ییدا" (Martyn, 1867:131,132).

ئەم وه لایمە ی (جۆن کالڤن) ئەگه رچی توانی بۆماوه یه ک ئاشته وایی فه راهه م بکات له نیوان هه ردو بیروپاو ئاراسته ی په نابهرانی ئینگلیزی له (فرانکفورت)، تاراده یه ک ریکبکه ون له سه ر ئەوه ی هه رچیه ک پیویست بکات و گونجاو بیت بۆ باشترکردنی دۆخی کلێساو بارودۆخی ئاواره کان بیکه ن، له کاتی بونی هه ر ناکوکیه ک بگه ریتیه وه بۆ جنیف، به لام ئەم بارودۆخه زۆری نه خایاند به هوی به رده وام بون و پیداغری (کۆکسیه کان) له سه ر بیروباوه په کانیان و جه ختکرده وه له سه ر ئەوه ی که پیویسته سه رجه م په نابهرانی ئینگلیز پابه ندبن به (لیتورگی ئینگلیزی)، هه ر به مه نه وه ستان، به لکو ده ستیانکرد به نانه وه ی پشیوی زۆر له کلێسادا تا ئاستی سوکایه تیکردن به (نۆکسیه کان)، ته نانه ت داوایان له (جۆن نوکس) کرد که (لیتورگی) بخوینیتیه وه له ناو کلێسادا و پابه ندبونی خۆی به و په رتوکه ئینگلیزه رابگه یه نیت، به لام (جۆن نوکس) به توندی ئەمه ی په تکرده وه، له بهرامبه ردا کۆکسیه کان هه ره شه ی ئەوه یان کرد که ئیمپراتور له م کارو وتانه ی نوکس ئاگادار ده که نه وه، بۆیه (جۆن نوکس) به پون و پاشکاوای رایگه یاند که ئیمپراتور دژی مه سیح و بنه مه کانی پایی مه سیحیه ته (Heaton, 1913:100)، به مه ش به لگه ی ته واو که وته ده ست (کۆکسیه کان) تا له دژی به کاریبه یتن و په ستانی زیاتری بخه سه رو ناچاری بکه ن (فرانکفورت) جیه یلایت (Fuller, 1814:217-218). ئەمه ش ده رخه ری ئەو راستیه زانستیه که سه رجه م پرۆتستانته ئینگلیزیه کان په زامه ند نه بون به

شروقه‌کانی جون کالفن و بیروپاکانی ئه‌ویان قبول نه‌بوه، ته‌نانه‌ت تا ئاستیک دژی تیروانینه‌کانی وه‌ستاونه‌ته‌وه، هه‌ر ئه‌مه‌ش ده‌بیته ده‌ستیکی ئه‌و ململانی ئایینییه‌ی که دواتر له نیوان هه‌ردو ئاراسته‌ی پیوریتانی و ئینجیلیکانی له ناو کلیسای ئینگلیزی سه‌ره‌له‌ده‌دات و گه‌وره‌ترین کاردانه‌وه‌و مه‌ترسی لیده‌که‌ویته‌وه.

یه‌که‌م کاردانه‌وه‌ی (جون نوکس) دوا‌ی جیه‌یشتنی شاری فرانکفورت په‌یوه‌ندیکردن بو به‌پیه‌رانی چاکسازی له‌(جنیف)، له‌دوا‌ی گه‌یشتنی به‌شاره‌که هه‌لسا به‌سه‌ره‌رشتیکردنی کلیسایه‌کی تایبه‌ت به‌پیوریتانه‌کانی ئینگلته‌را، بۆیه په‌یتا په‌یتا ئه‌وانه‌ی هاو‌بیروباوه‌رو تیروانین بون به‌ره‌و (جنیف) کوچیان کردو له‌ویدا په‌ره‌ی زیاتریان به‌پێبازه‌که‌یاندان تاوه‌کو مردنی شازن (ماری تیودور) تیدا مانه‌وه، به‌بیستنی هه‌والی مردنی شازن به‌خیرایی و به‌وپه‌ری گروتینه‌وه گه‌رانه‌وه ولات و به‌پیوریتانه‌کان ناسیتران (Moots, 2010:72,73)، له‌گه‌ل گه‌شته‌وه‌ی نوکس بۆ ئینگلته‌را به‌توندی هاو‌بیری خوی و جون کالفنی له‌ دژایه‌تی و سوکایه‌تیکردن به‌ ده‌سه‌لاتی شازن و حکومه‌تی ژنان دو‌پاتکرده‌وه، له‌گه‌ل په‌تکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی شازن له‌ هه‌لبژاردنی پیاوانی ئایینی بۆ پۆسته‌کانی کلیسا، پێداگری له‌سه‌ر هه‌لبژاردنیان له‌ریگه‌ی ئه‌نجومه‌نی کلیسا و بی ده‌ستوه‌ردانی شازن و ده‌سه‌لاتی شاهانه له‌ کاروباری کلیسادا که ئه‌مه‌ش به‌ته‌واوه‌تی دژی ده‌سه‌لاتی پاشایی بو (محمد، ۲۰۰۷: ۲۱۹)، ئه‌م کیشه‌یه سه‌ره‌تایترین نا‌کوکی و ململانی په‌نابه‌رانی پرۆتستانی ئینگلیزی و ئه‌وانه بو که به‌(پیوریتان) ناسران له‌ئاواره‌یدا یه‌که‌م هاواری نا‌ره‌زایه‌تی ئه‌وان بو له‌په‌ناهه‌نده‌یدا به‌رامبه‌ر په‌رتوکی ئایینی ئینگلیزی و رپۆره‌سمه ئایینه‌کانیان (Moots, 2010:72,73). ئی‌مه پیمان وایه ده‌کریت ئه‌مه وه‌ک ده‌رکه‌وتنی یه‌که‌مین نیشانه‌کانی بیروباوه‌ری پیوریتانی و سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانی روئیاو ئایدیاکانی ئه‌و که‌سانه بییت که دواتر به‌ پاک ویسته‌کان ناسران و له‌چوارچێوه‌ی بزوتنه‌وه‌یه‌کی ئایینی ریک‌خراودا خویان به‌رجه‌سته کرد و که‌وتنه ململانی له‌گه‌ل په‌وته ئایینه‌کانی تر له‌ ئینگلته‌را‌دا به‌گشتی و ئینجیلیکانی به‌تایبه‌تی.

یه‌کیکی تر له‌ بیروپاکان پێی وایه له‌سه‌ره‌تادا پیوریتانه‌کان گروپیکی ریک‌خراو خاوه‌ن دیسپلین نه‌بون تا بتوانن به‌ئاسانی ده‌ست‌نیشان‌یان بکه‌ین و بیانناسین، به‌ل‌کو زیاتر پیوریتان خوی له‌چوارچێوه‌ی ئه‌و که‌سانه‌دا ده‌بینیه‌وه که‌چاکسازیخوازو که‌سانی ساده‌و پاک و توند بون له‌ جیه‌یجیکردنی ئه‌رکه ئایینه‌کان، زیاتر وه‌ک هیزیکی توند‌په‌وه‌ی ئایینی و ئه‌خلاق ده‌بینران، بۆیه ئه‌گه‌ر له‌م چوارچێوه‌یه‌دا پێناسه‌یان بکه‌ین ده‌کریت (جون ویکلیف - John Wycliffe و لۆلاردیه‌کان - Lollards) به‌ یه‌که‌مین پیوریتانه‌کان بناسین، دواتر پرۆتستانیته‌ گه‌رمه چاکسازیخوازه‌کان بخه‌ینه ناو ئه‌م چوارچێوه‌یه، پاشان له‌سه‌رده‌می پاشا ئیدواردی شه‌شه‌مدا هه‌ریه‌که له‌(هۆپه‌رو کرانه‌رو لایمه‌ر) که‌سه یه‌که‌مه‌کانی پیوریتان بون، هه‌روه‌ها (کارترایت - Cartwright و ترافریس - Travers) له‌سه‌رده‌می شازن ئه‌لیزابیسی یه‌که‌م - ۱۵۳۳-۱۶۰۳ دا رپیه‌رانی پیوریتانی بون، بۆیه ئه‌گه‌ر پیوریتان له‌سه‌ده‌ی شازده‌هه‌مدا بۆ ئه‌و که‌سانه و ترا بییت که‌چاکسازیخوازی

وردو پاک و توند بون، ئەوا لەسەدەى حەقدەهەم هەمو ئەمانە دەگرێتەووە کەژيانى خۆيان تەرخانکردبو بۆ بەدەستەپێنانى ئازادى لە ماف و جياوکه ئاييينە دەستوربەهەکان لەدەوڵەتدا تا بەئازادى پەيرەوى بىروباوەرەکانيان بکەن، بەم چەشنە هەركەس و گروپىک لەناو پرۆتستانتدا داواى چاکسازى توندو پاک و زیاتر بکات، ئەوا دەچیتە ناو ئەو چوارچێوەیەى کەبەپيورتان بناسینریت، جا بە هەر ناویک و لەژێر سەرپەرشتى هەركەسیکدا بێت" (Brown, 1910:1).

بىروپرايهكى دیکە لەم بارەىووە هەیه، کە هەریەکە لە (لایلاند رايکین—Leland Ryken و وردلى ساينت—Wordly Saint) خواهنين، ئەمانە پێيان وایە "پيوريتهانەکان لەمانگى ۱۱ سالى ۱۵۵۸ لەسەردەمى شاژن ئەلیزابېسى یەكەمدا سەریانەهەڵداوە، ئەویش بەتەواوەتى داواى ئەوێ کەشاژن بریاریدا کليساى ئینجیلیکانى بەفەرمانى بناسینیت و بیکاتە جیگای رەزامەندى هەمو ئاینزاد تێروانینە جیاوازهکانى ئینگلتەرەو کۆتایى بەناکۆكى و ململانى نیوانیان بهینیت، لەم کاتەدا بەشیک لەپرۆتستانتە توندو گەرمەکان کەداواى چاکسازى زیاتر و پاککردنەووەی کليسا لەخورافیات و رێپەرسمە داھێنراوەکان، ئەمانە سەرتایتترین پيوريتهانەکان بون" (Ryken, Saint, 1986:76 ; Bengel, Pickowicz, 2020:3)، بەهەمان شیوە (جۆن ئار. نۆت.جەى. ئار—John R. Knott. J.R) پالپشتى ئەم بۆچونەى کردووە نوسوویەتى "پيوريتهانەکان و بزوتنەوێ پيوريتهانیزم لەسەردەمى شاژن ئەلیزابېسى یەكەمدا دەستپێکرد بەدو ئاراستەى جیاوا، ئاراستەى یەكەم لەناو کليساى ئینجیلیکانى دەوڵەت هەولیانداوە لەناووە چاکسازى لەکليساى دامەزراویدا بکەن کەپێیان دەوترێ پيوريتهانەکان، ئاراستەى دوهم لەناو پەنابەرە ئینگلیزهکانى دەرەو بەسەرپەرشتى (جۆن نۆکس)، دواتریش رەوتى (جیابوەکان—Separatists، برانیهکان—Brownists، ئەناباپیستەکان—Anabaptists) هەمو ئەم رەوتانە زۆر بەتوندى داواى چاکسازى تەواو بنەرەتى و پاکخوایان لەکليسا داوە کرد تا ئاستى گەرانەووە بۆ ژيانى سەرەتایى مەسیح و هاوێلان، ئەمانە بەداواى شیوازیكى پەرستنى ئازادتردا دەگەرێن لەدەرەوێ پیکهاتەى کليساى ئینگلیزیدا. هەرچەندە شاژن هاوێلانەو لەگەڵیان و دژیان وەستایەو، بەلام ئەمە سەرەتایتترین سەرەهەڵدانى پيوريتهانەکان بو لەئینگلتەر" (Knott, 1980:2)، هاوکات (کۆلینسون—Collinson) پێیوایە "بۆ ئەوێ رەچەلەكى پيوريتهانەکان و سەرەتای سەرەهەڵدانى رۆن بکەینەو، دەبێت دان بەویدا بنێن کەبەتەواوەتى ناتوانین هیچ رێککەوتیکى دیاریکراو بۆ لەدایکبون و سەرەهەڵدانى پيوريتهانەکان و ئامانجەکانیان دا بنێن، بەلام بەشى زۆرى پيوريتهانەکان لەسەردەمى پاشا ئیدواردى شەشەمدا دروستبون و بەشیکى تریشیان لەسەردەمى شاژن ئەلیزابېسى یەكەمدا، ئەوێ رۆنە ئەوێ پيوريتهانەکان وەك بزوتنەوێهەكى رێکخراو لەکەسانى چاکسایخوازو توندپەر و پاک پیکهاتبون، دەتوانین بڵێن سەرەتای سەرەهەڵدانى لەدەرەو بەرى سالى ۱۵۶۰ بو" (Collinson, 1988: 187,188).

لهم گوشه‌نیاگیاوه میژونوس (پیتەر لیک-Peter Lake) به‌مشیوهیه پیناسه‌ی پیوریتانه‌کان و سه‌ره‌تای سه‌ره‌لانیانی دیاریک‌دوه و تویه‌تی "کومه‌له که‌سانیک بون که‌چهند بنه‌مایه‌کی هاوبه‌شیان بۆ به‌سه‌نته‌رکردنی ئایین هه‌بو، له‌سه‌رده‌می پاشا ئیدوارد سهریان هه‌لداوه" (Lake, 1993:3,4)، هه‌رچه‌نده (ج. سیرز مه‌کگی-J. Sears. McGee) به‌شیوه‌یه‌کی تر باسی لێیان کردوه نوسیویه‌تی "پیوریتانه‌کان که‌سانیکن جه‌خت له‌جیبه‌جیی کردنی ئه‌رکه ئایینییه‌کان ده‌کهنه‌وه به‌رامبه‌ر خودا به‌شیوه‌یه‌کی پاک و بی‌گه‌رد بی‌زیا‌ده‌پویی و دورکه‌وتنه‌وه له‌خورافیات و بت‌په‌رستی، باشت‌رکردنی ئاکاره‌کانیان و چاک‌سازیکردن له‌پوره‌سمه ئایینییه‌کان، هه‌رکه‌سیک بکه‌ویته ناو چوارچیوه‌ی ئهم ناساندنه ئه‌وه پیوریتانه، جا چ خۆی به‌پیوریتانه‌کان بزانی‌ت یان نا، بۆ یه‌که‌م جار له‌سه‌رده‌می شاژن ماریدا ده‌رکه‌وتن" (MaGee, 1976: 93,94) به‌لام (پاتریک کولنيسون-Patrick Collinson) که‌سایه‌تی پیوریتانی زیاتر ږون ده‌کاته‌وه ده‌لیت "ئه‌وان خاوه‌ن که‌سایه‌تی پ‌رۆتستانی ئینجیلی به‌جۆش و خ‌رۆش بون که‌کاردا‌نه‌وه‌یان هه‌بو به‌رامبه‌رکومه‌لگاوه ئه‌و به‌لا‌پیدا‌بردن و بی‌پ‌ریزه‌ی ده‌وری کومه‌لگای داوه، وه‌ک گروپیکێ نارازی گه‌وره‌و فراوان بۆ چاک‌سازی له‌کومه‌لگاوه‌وه‌وت و کلێسا، به‌فه‌رمی له‌سه‌رده‌می شاژن ئه‌لیزابیسی یه‌که‌م به‌پیوریتان ناسران و سه‌ریان‌هه‌لداوه" (Collinson, 1967: 26,27).

ئهم ناکۆکی و جیاوازی له‌ناساندن و پیناسه‌کردنی پیوریتانه‌کان و سه‌ره‌تای سه‌ره‌لانیان زاده‌ی ئه‌و تیگه‌یشتنه جیاوازانیه که‌بۆیان کراوه، هه‌ریه‌که به‌شیوازیک پیناسه‌ی پیوریتانه‌کانی کردوه و ئه‌وانی ناساندوه، ئهم جیاوازیه‌ش وایکردوه که‌یه‌کێک له‌تویژهره ئینگلیزه‌کان که‌تویژینه‌وه‌ی زۆری له‌سه‌ر ئهم بابته ئه‌نجامداوه به‌ناوی (ئیقیرت. ئیچ. ئیمرسون-Everett. H. Emerson) له‌په‌رتوکی (پیوریتانیزم له ئه‌مریکا-Puritanism in America) ده‌لیت "بۆ ئه‌وه‌ی به‌ته‌واوه‌تی پیوریتانه‌کان بناسین پ‌یوسته بزانی‌ن له‌سه‌رده‌می شاژن ئه‌لیزابیسی یه‌که‌مدا سه‌ریان‌هه‌لداوه له‌چوارچیوه‌ی چوار گروپی جیاواز له‌ناو کلێسای ئینجیلیکانیدا که‌گروپی یه‌که‌م ته‌نیا به‌داوی چاک‌سازی سوک و که‌مدا گه‌راون له‌بابه‌تی نه‌ه‌یشتنی جلوه‌رگی ږومانی له‌پوره‌سمه‌کانداو بانگه‌وازی زیاتر پ‌رۆتستانی، تارا‌ده‌یه‌ک له‌گه‌ل کلێسای ئینجیلیکانی نزیک‌بون وه‌ک (جۆن فۆکس-John Foxe و ئیدمۆند سپینسەر-Edmund Spenser و ئیدمۆند گریندال-Edmund Grindal)، گروپی دوهم به‌سه‌رک‌دایه‌تی (توماس کارترایت-Thomas Cartwright و جۆن فیلد-John Field) هه‌ولیا‌ندا گۆرپانکاری له‌پیکهاته‌ی ئایینی و ئه‌سقوفه‌کاندا بکه‌ن و ده‌ستیان بۆ گۆرپانکاری له‌پله‌به‌ندی پیاوانی ئایینی له‌کلێسای ئینجیلیکانی له‌پ‌ریگای په‌رله‌مانه‌وه برد، به‌لام لهم کاره‌که‌یان سه‌رکه‌وتو نه‌بون، گروپی سینیهم له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی دژی پله‌به‌ندی ناو کلێسا بون و داوی چاک‌سازی زۆرو بنه‌په‌تیان له‌کلێسادا ده‌کردو دژایه‌تی زۆریان بۆ بنه‌ما ستاندارده‌کانی ئه‌لیزابیسی و یاسای یه‌ک‌خستنی ساڵی ۱۵۵۹ هه‌بو، ئهم گروپه گه‌وره‌ترین گروپی پیوریتانه‌کان بو که‌سه‌رجه‌م به‌نده‌کانی جیبه‌جی‌کردنی ئه‌رکه ئایینییه‌کانی ناو په‌رتوکی نوێژی باوی ئینگلیزی وه‌ک بنه‌مای کاسۆلیکی لیکه‌دایه‌وه‌و به‌توندترین شیواز دژیان وه‌ستانه‌وه‌و

پهتیا نکرده وه، داوای گۆرپانکاری تهواویان کرد له م به ندانه رینه رانی ئەم گروپه ههریه که له (لۆرانس چاده رتۆن – Lau-rence chaderton و ریحارد گرینهام – Richard Greenham و ولیام پیرکنز – William Perkins) بون، گروپی چوارهم بریتی بون له وه که سانه ی که له نه بونی چاکسازی له ناو کلیسای ئینجیلیکانی ئینگلیزیدا بیزار بون و به تهواوه تی له کلیسا کشانه وه، گروپیکی جوداخوازو سه ره به خویان پیکهیتا به سه ره پهرشتی ریحارد کلیفتۆن Richard Clyfton، جۆن سمیس – John Smyth، ولیام بریوستر – William Brewster، ولیام بروفورد – William Bradford)، ئەم دو گروپه ی کۆتایی دواتر ئینگلته ریان به جیهیشت و به ره وه ئەمریکا رۆیشتن له دواتر دا به شیک له کۆلۆنیه کان و ئەمریکیان دروستکرد، له هه مانکادا (ئیڤیرت ئیمرسۆن) دهستیپکی سه ره له دانی پیوریتانه کان بۆ ماوه ی سالانی ۱۵۵۸-۱۵۵۹ له ناو کلیسای ئینجیلیکانیدا ده گه رینیه وه (Emerson, 1977:18,19)، به هه مان شیوه ههریه که له توێژه رانی بواری پیوریتانیزم (مارگۆ تۆد – Margo Todd، لیۆنارد. جهی. ترینتیرۆد – Leonard. J. Trinterod) پشتگیری ئەم بیروپایه ده که ن که پیوریتانه کان له سه رده می شازن ئەلیزابیسی یه که مدا سه ریان هه لداوه، تاکه شتیک که له ماوه ی چوارسه د سالی رابردودا زۆربه ی توێژه ران له باره یه وه هاو رابن و کۆکن ئەوه یه که پیوریتانه کان پیکهاتبون له گروپیک که به رۆن و ئاشکرای له ناو کلیسای ئینجیلیکانی ئینگلیزیدا ده بینران و دیاربون، ئەوه ی جیای ده کردنه وه له پڕۆتستانتانه کانی دیکه ئەوه بو ئەوان له بنه رته دا جوداخواز نه بون، به لکو داوای چاکسازی زیاتریان کردوه له ناو کلیسادا ته نانه ت له ناو ده وله تیشدا، هه ولیاندا وه له رینگه ی په رله مانه وه ده ست بۆ ئەم هه نگاوه چاکسازیانه له هه ردو بوارد ببه ن (Todd, 1987:9; Trinternd, 1971:1)، به لام دوا ی بی ئومید بونیان دابه شده بن بۆ سه ر دو گروپ، گروپی یه که م به رده م ده بن له مانه وه له ناو حکومه ت و کلیسای ئینگلیزی به لام گروپی دوه میان داوای جیا بونه وه ی ته واوه تیان ده کرد له حکومه ت و کلیسا و له ژیر سه ره پهرشتی که سایه تییه ک به ناوای براون (محمد، ۲۰۰۷: ۲۲۳)، که پیداکری زۆری ده کرد له سه ر جیا کردنه وه ی ده سه لاتی کلیساو ده وله ت به توندی دژی هه ژمونی ده سه لاتی ده وله ت به سه ر کلیسا وه ستایه وه، بانگه شه ی به ته واوای ئینگلته رادا بلاو کرده وه توانی ژماره یه کی زۆر لایه نگر بۆ خوی کۆبکاته وه و زیان به ده سه لاتی شاهانه بگه یه نن (دیورانت، ۱۹۹۸: ۷/۳۴)، ته نانه ت (کۆک – Cook) کاتیک له سالی ۱۵۶۸ گه شتی به ره وه ئەوروپای پڕۆتستانتی کرد ئاماژه ی بۆ ئەوه کرده و نوسیویه تی "ئه وانه ی پێیاند ه و ترا (براونی یان پیوریتان) له له نده ن کۆده بونه وه و سه ریان هه لدا بو، به ئاشکرا بانگه شه یان بۆ بیروبا وه په کانیان ده کرد که چاکسازی کردن بو، که سانی توند په و بون و پاکبون، له بانگه شه کانیاندا ده یانوت دوا جار ئیوه ده زانن بۆتان ده رده که ویت بۆ ئیمه پاکترین له هه مو ئەوانی دیکه" (Harding, 1568: 332)، ئەمه ش وایکردبو که بیروپاکانیان له ناو سه رجه م چینه کانی کۆمه لگا بلاوبیته وه، به تایبه تی چینی بورژوازی له شاره کان و ده ره به گه بچوکه کان له دینه کانی ناوه راست و باشوری ئینگلته ردا (کنعان، ۱۹۹۱: ۴۵)، به لام (فرانسیس رۆس – Francis Rous) وه لامی (کۆک – Cook) ده داته وه که ئەم که سانه زۆر توند په و بون و جگه له بیروپای

خویان به هیچ شتیکی تری رازی نه بون، له باره ی پاک ی و پاکخواری ئەم گروپه ش ده لیت: "له زمانی شهیتاندا ئەگەر که سانیک ی پیرۆزو پاک هه بیت ئەوا ئەم پیوریتانانەن"، ئەمەش به تهواوه تی ره تکرده وه ی ئەو ئاراسته یه که ئەوان به که سانی چاکسازخواری و پاکخواری ده بینیت (Rous, 1627: 162)، له م پوه وه (جۆن براون – John Brown) ده لیت: "بۆ ئەوه ی کوتای ی به م گفتوگو چرو بیرو را جیاوازه به نین ده بیت دان به وه دا بنین که پیش سه رده می شازن ئەلیزابیسی یه که م پیوریتانەکان له ناو فورمه کانی تری پرۆتستاندا هه بون، به لام به دلناییه وه ماوه ی نیوان سالانی ۱۶۵۸-۱۷۵۸ واته له گه ل هاتنه سه ر ده سه لاتی شازن ئەلیزابیسی یه که م تا مردنی (تولیفه ر کرۆمویل – Oliver Cromwell) قوناغیک ی دیاریکراوه له میژوی ئینگلته رادا به سه رده می پیوریتانەکان ناسراوه جیا ده کریته وه" (Brown, 1910:5)، لێره دا جۆن براون بیرو را یه کی (تۆماس فوله ر – Thomas Fuller) مان بۆ باس ده کات پێیوا یه پیوریتانەکان ناتوانریت له سه رده م و کاتیک قه تیس بکری، چونکه جۆن پیش ده ستپیک ی چاکساز ی ئاین ی چاکساییه وه هه بون، پیش مانا دارکردنی پیوریتان و ناساندنیان به دلناییه وه که سانی پاک و پیوریتانیش هه بون که داوی چاکساز ی ته واو به نه ریتان له کلێسادا ده کرد، تا گه یشتن به نه ما ساده و سه ره تاییه کانی په رتوکی پیرۆز، ئەوان چاکسازخواری بون و پاکبون (Brown, 1910:1,2) (۲۱).

تۆماس فوله ر، ته نیا ده لیت "پیوریتانەکان ئەو که سانه بون که نه یاری پله به ندی کلێساو خزمه تکردنی کلێسا بون، دژایه تی ئەو خورافیاتانەیان ده کرد که به ناوی ئایینه وه هه بون، بۆ فه راهه مکردنی ژیانیک ی پاک و شایسته، له سه رده می شازن ئەلیزابیسی یه که م دا ده رکه وتن (Fuller, 1842: 474,475)، به هه مان شیوه هه ر یه که له (فرانسیس جه ی. بریمه ر – Francis J. Bremer، تۆم ویبسته ر – Tom Webster) جه خت له سه ر ئەوه ده که نه وه که پیوریتانەکان بۆ یه که م جار له سال ی ۱۵۶۰ ده رکه وتن مه به ستیان بو فورمیک له ئایینی پرۆتستان ده ستنیشان بکه ن له لاهوت و دیسپلین و ته قوا که له پراکتیکدا باشترو وردتر بیت له ئەوانی دیکه، ئەوان خویان پێیان باش بو وه ک خودا په رسته راسته قینه کان بناسرین به و پێیه ی ته نیا به داوی ئەوه دا ده گه ران که به پێی ئەو فه رمانه خودایانه بژین که له په رتوکی پیرۆزدا هاتوه و مه سیح بانگه شه ی بۆ کردوه و به دوره له هه مو زیاده یه ک (Bremer, Webster 2006:428).

له م دیدگاهیه وه پیته ر له یک ی میژونوس (Peter Lake) ده لیت "بۆ تیگه یشتن له پیوریتانەکان و ناساندیان پێویسته لیکۆلینه وه ی زیاترو وردتر له ناسنامه ئالۆزه کانیان بکه ین له و زهمینه کۆمه لایه تییه ی که تیدا بون"، بۆ ئەوه ی به ته واوه تی بیانناسینه وه جیا یان بکه ینه وه له پرۆتستانته کانی دیکه، هیله سه ره کییه کانی خوین و بیروباوه ریان دیاری بکه ین له سه رجه م لق و گروپه پرۆتستانته کان و به پیوریتان بیانناسین و پێناسه یان بکه ین، تا میژونوس بی هیچ ترس و گومان و دو دلێه ک به رپون و ئاشکرای ی و له سه ر بنه مایه کی زانستی و ئەکا دیمی ته واو راست و دروست به پیوریتان ناویان ببات و له روه که شه وه تا ناوه رپۆکیان به رجه سته یان بکات له نوسینه کانیاندا، به لام له گه ل هه مو ئەم نا رونی و سه ختیانه ده توانین بلێین به دلناییه وه له ماوه ی سه ده ی

شانزهم و حه‌قدههم كه‌سانيك هه‌بون كه‌ناسنامه‌ی پيوريتانه‌كان پيكددهين و ده‌توانين وهك پيوريتان پيناسه‌يان بكه‌ين، به‌لام كي‌شه‌كه ئه‌وه‌يه كه‌ئايا ده‌كریت و ده‌توانين پيوريتانه‌كان به‌جوریکي گهرمتری پرۆتستانه‌كان ناو به‌ين ياخود نا(Lake, 2001:179,180)، ئه‌مه‌ش به‌تاييه‌تی دواي ئه‌وه‌ی كه به‌شیک له‌وانه‌ی ده‌كه‌ونه ناو چوارچیوه‌ی پيوريتانی و له‌بنه‌په‌تا پيوريتان بون، به‌لام تاراده‌یه‌ك نه‌رمتربون و به‌جوریک له‌جوره‌كان له‌گه‌ل كلێسادا گونجاو بون و له‌ناو كلێسادا هیهچ كي‌شه‌یه‌کیان نه‌بو، وهك (شكسپیر) خوی ده‌لیت: "كه له‌مالیکي پيوريتانی په‌روه‌رده بوو گه‌وره بوو بی ئه‌وه‌ی هیهچ كي‌شه‌یه‌کیان له‌گه‌ل پیاوانی ئایینی کلێسا هه‌بویت و ته‌واو گونجاو بون"(Heron, 1908: 104).

دواي ده‌رخستنی ئه‌م گفتوگو زۆرو جیاوازان له‌سه‌ر ناساندن و پیناسه‌کردنی پيوريتانه‌كان و سه‌ره‌تایی سه‌ره‌لانیان و شیکارکردنی بیرورا جیاوازه‌كان له‌م باره‌یه‌وه، ده‌گه‌ینه ئه‌و باوه‌ره‌ی كه له‌سه‌ره‌تا پيوريتانه‌كان بزوتنه‌وه‌یه‌کی ریکخراو گروپیکي ئاشکراو پوننه‌بون، به‌لکو زیاتر خوی له‌هه‌ولی تاکه‌که‌سیدا بینیه‌ته‌وه له‌سه‌رده‌می پاشا هنری هه‌شته‌م و ئیدواردی شه‌شه‌مدا وهك (هۆپهر) كه له‌وتاره‌کانیدا له‌کلێسای گلۆستیر زۆرتترین ئاماده‌بوی هه‌بو سه‌رسام بون به‌بیروراکانی، به‌لام دواتر له‌سه‌رده‌می شاژن (ماری تیۆدۆر) به‌هۆی سیاسه‌ته توندوتیژه‌کانی به‌رامبه‌ر ته‌واوی پرۆتستانته‌كان به‌گشتی و پيوريتانه‌كان به‌تاييه‌تی، ده‌بینین بیروباوه‌ری پيوريتانی زیاتر گه‌شه‌ی کردوه به‌تاييه‌تی له‌ناو په‌نابه‌رانی ئینگلیزدا له‌ناوچه جیاوازه‌کانی تری ئه‌وروپا، ئه‌گه‌رچی ئه‌م هه‌ولانه بنه‌مای پيوریتانیان پێوه دیاربوه به‌لام ناتوانین به‌شیوه‌یه‌کی ته‌واوه‌تی بلێین كه بزوتنه‌وه‌كه له‌م کاتانه‌دا له‌ دایک بوو، به‌لکو به‌شیوه‌یه‌کی ریکخراو گروپیکي ته‌واو جیاواز ناتوانریت ئه‌م راستیه به‌رچاو نه‌گیریت له‌سه‌رده‌می شاژن ئه‌لیزابیسی یه‌که‌مدا له‌ناو کلێساو ده‌ره‌وه‌ی کلێسادا له‌چوارچیوه‌ی چه‌ندین گروپی جیاوازا ده‌رکه‌وتن و نازناوی پيوریتانیان به‌سه‌ردا سه‌پێندرا، داوی چاکسازی زیاترو پاک کردنه‌وه‌ی کلێسای ئینجیلیکانیان ده‌کردو ته‌نانه‌ت له‌رێگه‌ی په‌رله‌مانه‌وه هه‌ولی چاکسازیان له‌ده‌وله‌ت و کلێساو کۆمه‌لگای ئینگلیزیشدا داوه بۆیه دتوانین بلێین كه به‌شیوه‌یه‌کی بنه‌ره‌تی و له‌ چوارچیوه‌یه‌کی ریکخراو خاوه‌ن دیسپلین له‌م کاته‌دا سه‌ریانه‌له‌داوه.

ئەنجام

۱- زاراوهی پیوریتان لە بنەڕەتدا لە پوی زمانەوانیەوه لە زمانی ئینگلیزیدا وشەییەکی داتاشراوه لە دو برگە پیکهاتوه بە واتای پاکەکان یاخود پاک خوازان دیت، بەمەبەستی دەرخیستی ئەم راستییەو یەکلایی کردنەوهی لەپوی زانستیەوه ئیمە لەم تووژینەوهیدا پشتمان بە کۆنترین فەرەنگی بواری زمانەوانی لە زمانی ئینگلیزیدا (فەرەنگی کاودری) بەستوه، هاوکات گەشتوین بەم ئەنجامە زانستیەکی که زاراوهکه لە فەرەنگە سەرەکیەکانی زمانی ئینگلیزیدا زادهی مانایەکی بنەڕەتییه که بهیچ شیوهیهک پای جیاواز هەلناگریت وەک بەلگە سەلمینەری زانستی خستومانەتەر، تا کۆتاییبەهینن بەم گفتوگو زۆرانی لەم بوارەدا کراون و تائیسەتا بەردەوامن لەلایەن تووژەرانی تاییبەتمەندی ئەم بوارە.

۲- دواي سەلماندنی ئەم راستییە زانستیەکی که لەسەرەوه ئامژەمان پێداوه، دەگەینە ئەو باوەڕە زاراوهی پیوریتان لەسەرەتای بەکارهینانیدا مانا بنەڕەتیەکی گۆرەدراوه و شیویندراوه و بەمەبەستی تر بەکارهیندراوه که به هیچ شیوهیهک لەگەڵ رەچەلەکی زمانەوانی زاراوهکه و واتا سەرەکیەکی یەکنەگرتەوه، ئەمەش بە کردەیهکی ئەنقەست ئەنجامدراوه لەلایەن دژەکانیانەوه که ئامانج لێی ناشیرنکردن و سوکایەتیکردن بوە بەم کەسانەکی که داوای چاکسازی و پاکخواریان کردوه لە کلێسای ئینگلیزیدا، هەر ئەمەش وایکردوه تووژەرانی پسپۆری ئەم بوارە بۆ لیکدانەوه و راستی واتاسازی زاراوهکه دابەش بن بەسەر دو ئاراستەکی فکری جیاوازدا، که بەشیکیان بە واتا بنەڕەتی و راستەقینەکی وەک ئەوهی لە ریشەکی زمانی ئینگلیزیدا هەیه بەکاربەهینن، بەشەکی تریان بە واتا خوازاراوهکی که مەبەستی تری لە پشت بوە بەکارهینانەوه.

۳- لە پیشینەکی ئەو کەسانەکی زاراوهی پیوریتان بەکارهیناوه وەک هیمای سوکایەتیکردن کاسۆلیکەکان بون، نیکولاس ساندەر بەلگەکی رونی ئەم تیروانینەوانی بەرونی دیارخستوه که تا چ ئاستیک رق و کینەیان بەرامبەر بەو کەسە پاکوستانە هەبووه دژایەتی سەرەختانەیان کردون، دواتریش پرۆتستانە ئینجیلیکانەکان پەرەیان پێداو وەک هیمای گالتهجاری زیاتر چەسپاندیان، لەم روهوه یاداشتەکانی هەریەکه جۆن ویتگفت و ئولیفەر ئۆرمیرۆد بەلگەکی بنەڕەتین بۆ دەرخیستی ئاستی ئەو تیروانینە خراپەیان که بەرامبەر پیوریتانەکان و بەکارهینانی ئەم زاراوهیه هەیان بوە.

۴- هەر جیاپونەوهیهکی ئایینی لە جیاوازی بۆچونەکانەوه سەرچاوه دەرگرت، سەرەلانی پیوریتانەکانیش بەشیکێ ئەم هاوکیشە بون، بەهۆی بیروباوەڕی تاییبەتی خویان وەک گروپیکی ئایینی لە ئینگلتەردا دەرکەوتن و پاشان بە ولاتانی دیکەدا بلابونەوه، بۆیه دەتوانین بلین بیروباوەڕی پیوریتانی زادهی باوەرو ئایدیاکانی جۆن کالڤن بو که توانیبوی دەیان گروپی ئایینی گۆش بکات و ببو بە مایەکی مەترسی گەوره بۆسەر کلێسا و حکومەتەکانی ئەوروپا، ئەمەش بەهۆی رەتکردنەوهی دەست وەردانی دەولەت و

پاشاکان له کاروباری کلێساو پیاوانی ئاینیدا تا ئاستی لهناوبردنی سیستهمی پاشایهتی که پوچی بهرهنگاری و شوپشی دژی دهسهلاتدارانی ئه‌وروپا دروستکردبو، بۆیه به‌وپه‌ری توانایانه‌وه پووبه‌روی ته‌وژمی ئه‌م هزره نوییه ببونه‌وه.

ه-گه‌شه‌سەندنی پیوریتانه‌کان قوناغ به قوناغ بو، بۆیه له‌لایه‌ن لیکۆله‌ران و میژونوسان بۆچونی جیاواز له‌سه‌ر سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانیاں هه‌یه و هه‌ریه‌ک له‌م نوسه‌رانه قوناغیکه به سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانیاں دیاریک‌دوه، به‌لام ئه‌وه به‌ته‌واوه‌تی پونه که بزوتنه‌وه‌که سه‌ره‌تا له چوارچێوه‌ی هه‌ولێ تاکه‌که‌سی دا بوه و دواتر له‌سه‌رده‌می شاژن ئه‌لیزابیسی یه‌که‌مدا بوه به بزوتنه‌وه‌یه‌کی گشتگیر و سه‌رجه‌م لایه‌نگرانی کۆکردۆته‌وه و به‌فه‌رمی ناسراون و بیروباوه‌په‌کانیاں بلا‌وک‌ردۆته‌وه و دا‌کۆکیان لێ کردوه، سه‌ره‌پای ئه‌م هه‌مو سته‌م و ئازار و نه‌هامه‌تیانه‌ی پووبه‌رویانه‌م له‌لایه‌ن سیستهمه سیاسیه‌که که خۆی له ده‌سه‌لاتی شاهانه‌دا بینیه‌وه‌وه هه‌م سیستهمه ئاینیه‌که که زاده‌ی تیروانینی پیاوانی ئاینی ئینجیلیکانی بو، ئه‌مه‌ش وایک‌بو به توندترین شی‌واز ململانی و دژایه‌تیان بکه‌ن له‌م پوانگه‌یه‌وه به سه‌دان له‌ پێه‌ران و پیاوانی ئاینی گه‌وره‌یان وه‌ک (هۆپه‌ر و کرانه‌مه‌ر و لاتیمه‌ر و رۆجه‌رز) پووبه‌روی مه‌رگ بونه‌ته‌وه و ژیا‌نیا‌ن له‌م پیناوه‌دا داناوه.

٦- دوا‌ی گه‌نگه‌شه‌ کردنی بیروپرا‌کان ده‌رباره‌ی ئه‌م گروپه ئاینیه، گه‌شتین به‌م ئه‌نجامه‌ی پیوریتانه‌کان له‌ناو خۆیا‌ندا یه‌ک پوانگه‌ و ئاراسته‌ی هزی و ئینیا‌ن نه‌بو، به‌ل‌کو به‌شیکیا‌ن له‌گه‌ل ئه‌م هه‌مو دژایه‌تییه‌ی کراون له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتی شاهانه و کلێسای ئینجیلیکانی به‌لام به‌رده‌وام بون له‌ مانه‌وه له‌ناو کلێسای ئینگلیزی و حکومه‌ت و په‌رله‌ماندا و درێژه‌یا‌ن به‌کاره‌کانیا‌ن داوه، ئه‌م رێگه‌یا‌ن پێ ته‌ندروست بوه بۆ گۆپرا‌نکاری، به‌لام به‌شیکێ تریا‌ن وه‌ک برا‌ونیه‌کان داوی بێ ئومید بون له حکومه‌ت و کلێسای ئینگلیزی به‌ته‌واوه‌تی جیا‌بونه‌وه له کلێساو هه‌لسا‌ن به‌ بانگه‌شه‌ کردنه بۆ بیروپرا‌کانیا‌ن له ته‌واوی ئینگله‌رادا، که به‌ دوژمنی سه‌رسه‌ختی سیستهمی پاشایه‌تی و ده‌ستوه‌ردانی ده‌سه‌لاتی شاهانه ده‌ناسرا‌ن له کاروباری کلێساو هه‌لب‌ژاردنی پیاوانی ئاینیدا.

Multidimensional Concept of “Puritan”: Who were the Puritans and when they appeared?

Darawan Abdulqader Ahmed¹ - Hewa Hameed Shareef²

1+2 Department of History, Faculty of Education, Koya University, Koya, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract

This study focuses on the origins of the concept of “puritans” and explores and defines the multiple Puritan identities. Due to differing views on puritans and their complex identity, there has not been a standard and unified definition of “Puritans.” Much research has been devoted to creating an all-inclusive term that can represent Puritan experience. In English, the word “Puritan” has a standard meaning, but the original meaning has changed and mutated overtime in part due to the misuse and alteration of the word by anti-Puritan groups. That has contributed to the Puritans’ complex identity. Moreover, researchers disagree on how to define the concept of Puritan. Thus, this study tries to discuss and deconstruct various views on the notion of “Puritan” to present a multidimensional meaning of “Puritans”. We also explore why and how a particular religious community were considered as “puritans” to show who the Puritans were and who could be identified as a Puritan. This allows us to better understand how puritanism as one of the most influential religious movements in Christianity in general and in Protestantism in particular played a significant role in founding the United States of America, one of the best countries in the world.

Keywords: Puritans, The Christian Religion, The English Church, The Catholic, The Protestant, Religion Reform.

سه‌رچاوه‌كان

- Alexander, Cecil Francis and Others, 1855: The Dublin Review-Journal, P. Thomas Richardson and Son, London.
- Barber, John W, 1855: Historical Treasury of the Great and Most important Religious events, P. L.P Crown & Company, Boston, Massachusetts.
- Beeley, Christopher A, 2012: Re_ Rereading Gregory of Nazianzus, P. The Catholic university of America press, U.S.A.
- Benge, Dustin, Nate Pickowicz, 2020: The American Puritans, Grand Rapids Press, Library of Congress cataloging Publication Data, U.S.A.
- Blakeney, Richard Paul, 1870: The Book of Common Prayer in its history and interpretation, 3rd edition, P. Revised Press, England.
- Boyce, Aldan Cottrell, 2021: Jewish Christians in Puritan England, P. PICKWICK Publications, Eugene United States of America.
- Bradford, William, 1952: History of Plymouth, Ed. Samuel E. Morison, New York.
- Bremer, Francis J, 2009: Puritanism A very short introduction, P. Oxford university press, Great Britain.
- Bremer, Francis J. and Tom Webster, 2006: Puritans and Puritanism in Europe and America, P. A.B.C. CLIO, Santa Barbara Press, California.
- Bristow, Richard, 1574: A Brief Treatise of Diverse Plaine and Sure ways to fined out the truth, p. Antwerp Belgium.
- Brown, John D.D, 1910: The English Puritans, P. Cambridge university press, London.
- Burnet, Gilbert, 1820: Bishop Burnet's, History of the Reformation of the Church of England, Volume III, P. J.F. Dove Press, London.
- Campbell, Kenneth L, 2012: Windows into Men's Souls, P. Lexington Books, United State of America.
- Carr, Samuel, 1843: Early Writing of John Hooper, P. Cambridge university press, London.
- Cawdrey, Robert, 1617: The First Dictionary Table Alphabetical, 4th edition, P. W.J Press, London.
- Coffy, John and Paul C.H. Lim, 2008: Puritanism, P. Cambridge university press, London.
- Collinson, Patrick, 1967: The Elizabethan Puritan Movement, Berkeley, University of California Press, California.
- Collinson, Patrick, 1988: Puritan men of business and Elizabethan Parliaments, P. Parliamentary history 7 Press, London.
- Crie, Thomas M, 1839: The life of John Knox, The Scottish Reformer, P. Philadelphia Press, U.S.A.
- Crooks, George R, 1897: The Story of the Christian Church, P. Eaton & Mains, New York.

- Emerson, Everett H, 1977: Puritanism in America 1620-1750, P. G.K Hall Press, Boston.
- Finlayson, Michael, 1983: Historians "Puritanism and The English Revolution", Toronto.
- Froude, James Anthony, 1866: History of England from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth, Volume II, P. Charles Scribner Company Press, New York.
- Fuller, Thomas, 1814: The Church history of Britain from the birth of Jesus Christ until the year M. Dc, XLVIII, Volume III, P. Oxford university press, London.
- Fuller, Thomas, 1842: The Church history of Britain from the birth of Jesus Christ until the year M. Dc, XLVIII, Volume II, 3rd edition, P. Thomas TEGG press, London.
- Graham, Roderick, 2013: John Knox "Man of Action", 2nd edition, P. Saint Andrew Press, United Kingdom.
- Greaves, Richard, 1981: Society and Religion in Elizabethan England, P. Minneapolis Press, U.S.A.
- Greschat, Martin, 1990: Martin Bucer "A Reformer and his times, Translated by Stephen E. Back Walter, P. Westminster John Knox Press, London.
- Hall, David D, 2019: The Puritans "A Transatlantic History" P. Princeton university press, New Jersey.
- Harding, Thomas, 1568: A Detection of Sundrie Foule Errours, P. C.V.M Press, Louvain, Belgium.
- Healey, Nick, 2016: A Brief Overview of the Puritan Movement, Whitworth Digital Commons Journal, P. Whitworth university press, U.S.A.
- Heaton, William James, 1913: The Puritan Bible and Other Contemporaneous Protestant Versions, P. Francis Griffths Press, London.
- Heimert, Alan and Andrew Delbanco, 2001: The Puritans in America A Narrative Anthology, 7th edition, P. Harvard university press, United State of America.
- Heinemann, Margot, 1982: Puritanism Theatre, Cambridge University Press, London.
- Hentzner, Paul, 1865: England as seen by foreigners, ed. W.B. RYE, London.
- Heron, James, 1908: A Short history of puritanism, P. T.T Clark Press, New York.
- Hook, Walter Farquhar, 1838: A Call to Union on the principles of the English Reformation, P. J.G & F. Rivington Press, London.
- James III, Frank A, 2004: Peter Martyr Vermigli and the European Reformation, P. Koninklike Bill Nv Leiden Press, Netherland.
- Kenyon, J. P, 1986: The Start Constitution, 2nd edition, P. Cambridge university press, England.
- Kerr, Anne and Edmund Wright, 2003: A Dictionary of world history: P. Oxford university press, England.
- Knoppers, Laura Lungert, 2003: "Introduction" in Puritanism and Its Discontents, P. University of Delaware press, U.S.A.
- Knott, John R. Jr, 1980: The Sword of the Spirit, The University of Chicago Press, U.S.A.

- Kreeft, Peter, 2000: Introduction to Catholic Liturgy, P. O. Praem press, United State of America.
- Laing, David, 1855: The works of John Knox, Volume III, P. Bannatyne Club Press, Scotland.
- Lake, Peter, 1993: Defining Puritanism- Again in Puritanism Transatlantic Perspectives on a seventeenth Century Anglo- American Faith, ed. F.J Bremer, Boston, Massachusetts.
- Lake, Peter, 2001: The Boxmarker'S Revenge, P. Manchester university press, England.
- Marsden, J. B, 1852: The history of the late puritans “from the reformation to the opening civil war in 1642”, 2nd editi0n, P. C.F. Hodgson press, London.
- Martial, John, 1566: A Replie to Mcalfhills Blas Phemous answer, Louvain Belgium.
- Martyn, W. Carlos, 1867: The English Puritans, P. American Tract Society Press, New York.
- Mazzuca, Nate and Avery Noble, 1976: Those Who Came Before US, London.
- McGee, J. Sears, 1976: The godly man in Stuart England “Anglicans, Puritans and the two tables 1620-1670, P. Yale university press, U.S.A.
- Mckim, Donald K and Jim West, 2020: Heinrich Bullinger “An Introduction to his life and theology”, The Unites State of America.
- Miller, Andrew, 1999: Miller’s Church History, P. Bible truth publishers, London.
- Milton, Anthony, 2002: Catholic and Reformed the Roman Protestant Churches in English Protestant Thought 1600-1640, P. Cambridge university press, England.
- Molen, Ronald Jay Vander, 1969: Richard Cox (1499-1581), P. Michigan university press, U.S.A.
- Moots, Glem A, 2010: The Anglo-American Legacy of Covenant Theology, P. University of Missouri Press, United State of America.
- Neal, Daniel1, 1837: The history of Puritans, P. Thomas Tegg and Son Press, London.
- Newman, Louis Israel, 2016: Jewish Influence on Christian Reform Movements, P. Columbia university press, U.S.A.
- Ormerod, Oliver, 1975: The Picture of A Puritans, P. Theatrum Orbis Terrarum Ltd, New Jersey.
- Orwell, George, 1947: The English People, P. Collins press, London.
- Orwell, George, 2022: 1984, U.S.A.
- Parker, Henry, 1641: A Discourse Concerning Puritans, A vindication of those, who unusually suffer by the mistake, abuse and misapplication of the name, P. Robert Bostock press, London.
- Pederson, Randall J, 1975: English Puritans and the Puritan Reformation1603-1689, P. Library of Congress, U.S.A.
- Perring, Philp, 1871: Churches and their Greed’s, P. Longman, Green reader & Dyer, London.
- Plumb Albert H, 1920: William Bradford of Plymouth, P. The Gorham Press, Boston.
- Rodgers, Robert, 1982: An Introduction to the Anabaptists, Evangelical Quarterly, London.

- Rogers, Crispin, 2022: Faith and Fortitude “life and times of John Rogers, Martyr”, P. Grosvenor House Publishing, England.
- Rous, Francis, 1627: The Onley Remedy: P. W.J Press, London.
- Ryken, Leland and Worldly Saints, 1986: The Puritans as they really were, P. Grand Rapids Press, Zondervan, Michigan.
- Ryrie, Alec and Tom Schwanda, 2016: Puritanism and Emotion in the Early Modern World, Palgrave Macmillan, P. Library of Congress, U.S.A.
- Sasek, Lawrence A, 1989: Images of English Puritanism “A Collection of Contemporary Sources 1589-1646, P. Louisiana university press, U.S.A.
- Schaff, David Schley, 1891: A Religious Encyclopedia or Dictionary Blical, Historical, Doctrinal, and Practical Theology, ed. Philip Schaff D.D. LLD, 3rd edition, Volume III, P. Funk & Wagnalls Press, Toronto, New York, London.
- Stow, John, 1880: Three Fifteenth Century Chronicles with Historical Memoranda, ed. Gairdnar Comden, London.
- Stowell, William Hendry, 1878: History of Puritan in England, P. Thomas Nelson and Son Press, London.
- Strype, John, 2008: The Life and Acts of John Whitgift, Volume1, P. Oxford at the Clarendon Press, London.
- Stype, John, 1718: The life and times of the most Reverend Father in God, Rev. John Whitgift D.D, P. T. home Et. Al, England.
- Todd, Margo, 1987: Christian Humanism and The Puritan Social Order, P. Cambridge university press, England.
- Trinterud, Leonard J, 1971: Elizabethan Puritanism, Oxford university press, England.
- Van, Prof. Dr. W, 2021: The Reformation and the Dutch Second Reformation, Netherland.
- Veech, Thomas MC Nevin, 1935: Dr. Nicholas Sanders and English Reformation 1530-1581, P. Bureaux Du Recneil, Louvain Belgium.
- Wakeman, Henry Coffly, 1914: An Introduction to the history of the Church of England, from the Earliest times to the Present day, 8th edition, P. Rivington’s Press, London.
- Ward, Matthew, 2014: Pure Worship “The Early English Baptist Distinctive, P. PICKWICK press, U.S.A.
- Whitgift, John, 1572: An Answer to a Certain Libel Intituled, P. Admonition to Parliament, London.
- Winship, Michael, 2018: Hot Protestants ‘A History of Puritanism in England and America, P. Yale university press, London.
- Wylie, James Atiken, 1899: The history of Protestantism, Volume III, P. Cassell and Company Limited, London.

دیورانت، ول وایرل، ۱۹۸۸: قصه الحضارة، ترجمة: محمد بدران، مج ۱، ج ۷، بیروت.

کنعان، جورجی، ۱۹۹۱: الاصول المسيحية في نصف الكرة الغربي، لبنان.

محمد، عدنان امین، ۲۰۰۷: حركة الاصلاح الديني في انكلترا ۱۵۱۷-۱۶۰۳، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية، جامعة الموصل.

المیمان، عبدالله عبدالرحمن، ۲۰۱۸: نشأة الطائفة الانجليكانية بين تاريخها وعقيدتها، دراسة وصفية، مجلة العلوم الشرعية، جامعة القصيم، العدد (۱)، يوليو.

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/puritan>. 1/7/2022

<https://www.britannica.com/topic/Puritanism>. 1/7/2022

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/puritan> 1. 1/7/2022

پهراویزهکان

(^۱) رۆبهرت کاودری: یهکیکه له زانا ناودارهکانی بوازی زمانهوانی ئینگلیزی، که له سالی ۱۵۳۸ تا سالی ۱۶۰۴ ژیاوه، یهکه م فرههنگی زمانهوانی ئینگلیزی له ژیاویدا نوسیوه، ئەم فرههنگی له سالی ۱۶۱۷ دواى مردنی له چاپ دراو بلاوکراوه ته وه و رۆلى ژۆری هه بوه له دهوله مه ندردنی زمانی ئینگلیزی و دانانی چه ندين زاراوه ی نوێ بۆ زمانه که، ئەمه سه ره رای رونه رده وه ی واتاسازی به شیکى ژۆر له و وشه ئینگلیزیانه ی که تائه و کاته نارون و داتاشراو بون (Peters, 1994:1,2).

(^۲) ئینگلیکانی: ئەم زاراوه یه له دو وشه ی لیکدراو پیکهاتوه له روى زمانه وانی وه ئەوانیش (ئینجیل و ئینگلتەرا)، وشه ی یه که م ده که ریته وه بۆ ناوی ئینجیل وه ک بنه مایه کی سه ره کی بۆ ئایینی مه سیحی و کلیساو ده سه لاتى پاپا، وشه ی دوهم ده که ریته وه بۆ ئینگلتەرا وه ک ولات که به هه ردوکیان ئەو زاراوه یان پیکهتیاوه (المیمان، 2018: 191).

(^۳) نیکۆلاس ساندەر: یه کیک بوه له پیاوه ئایینییه کاسۆلیکیکه کان له ئینگلتەرا له ماوه ی سالانى ۱۵۳۰-۱۵۸۱ ژیاوه، شاره زایى ژۆری هه بوه له ئایینی مه سیحی و په رتوکی پیرۆز، زمانی لاتینی به باشی زانیوه، له ماوه ی ده سه لاتداریه تی شازن ئەلیزابیسی یه که مدا ساندەر ژۆرتیرین نوسین وتاری بلاوکردۆته وه به تایبه تی دژى پیوریتانه کان (veech, 1935:3,10).

(^۴) جۆن ویتگیت: یه کیکه له که سایه تییه ئایینییه ناودارهکانی ئینگلتەرا له ماوه ی سالانى ۱۵۳۰-۱۶۰۴ ژیاوه، قوناغه کانى خویندنی سه ره تایی تا کۆلیژ به سه ره که وتویی ته واو کردوه، له کامبریج ماموستا بوه، هاوپی نزیکی (جۆن براتفۆرد) بوه، شازن ئەلیزابیسی یه که م له سالی ۱۵۸۳ ده یكات به قه شه ی سه ره کی کلیسای کانتیربیری تا مردنی له م پۆسته به رده وام ده بیئت، به یه کیک له سه ره سه خترین دوژمنه کانى بیروباوه ری پیوریتانی له ئینگلتەرا هه ژمار ده کریت (Strype, 2008:1-10).

(^۵) ئۆلیفەر ئۆرمیرۆد: به یه کیک له پیاوه ئایینییه کونه په رسته کانى ئینگلیزی داده نریت که له ماوه ی سالانى ۱۵۸۰-۱۶۲۶ ژیاوه، له سه رده می پاشا شارلسی یه که م رۆلى گه ره ی بینیه له ربه ربه و بونه وه دژى په وتی پیوریتانیزم دروستکردنی ویتایه کی ناجۆر، نوسین و وتاره کانى هیرشی ته واوی تیدا بینراوه به رامبه ریان، ئەمه ش وایکردوه له ناو کلیسای ئینگلیکانی پله و پۆستی گه ره ی پی بدريت (Milton, 2002,47).

(^۶) ئەنا بایسته کان: په وتیکی پرۆتستانتی تونده ربه بون، که له ناوه راستی سه ده ی شانزه هه م له ئەوروپا به گشتی و له ئینگلتەرا به تایبه تی سه ریانه لدا، داواى جیاکردنه وه ی کلیساو ده وله تیان ده کرد وه ک دو ده سه لاتى جیاوازی ئایینی و دونیایی، باوه ریان

وابو ئەندامیەتی لە کلیسای پەڕەستە بەباوەری پتەو ئاکاری پاک، ھەروەھا مەعمودیەتیان وەک بنەمای سەرەکی ئایینی مەسیحی دەبینی (Rodgers, 1982:36,37).

(^۷) مۆنتانییەکان: بزوتنەوێکی سەرەتایی مەسیحی بون، لەکۆتایی سەدەى دوهم سەریانەڵدا لەژێر سەرپەرشتی دامەزرێنەرەکیان بەناوی مۆنتانۆس کە بنچینەى بیروباوەرەکیان بریتی بو لەگەڵانەو بە لاھودگەرایی مەسیحی و بزوتنەوێکی ھاوێلانە مەسیح، داوی پشت بەستن بە بنەما سەرەکیەکانی پەرتوکی پیرۆز و روحی پیرۆز دەکرد لەپێناو چاکسازی لە ڕەوشە کەسییەکان، ئەمە سەرەرای ئەوێ پێیان وابو پێویستە شوێنە پیرۆزەکان وەرگیرێن و شارستانیەتی مەسیحیان تێداجێگر بکەن (Beeley, 2012:96).

(^۸) ئێنسابتاتییەکان: یەکیکن لە پێچکە جیاوەکانی ڕەوتی ئالمانی کە داوی گەڕانەوێکیان دەکرد بۆ بنەما سەرەکیەکانی ئایینی مەسیحی و پەرتوکی پیرۆز، بە شیک لەنوسەران ئەم پێچکە جیاوازی بە ھەمان ڕەوتی ئالمانیەکان ناو دەبەن و وەک ئەوان دەیاناسین (Newman, 2016:176).

(^۹) جۆرج ئۆرۆیل: بە یەکیک لە بیرمەندانی ئینگلیزی دادەنرێت، کە لە ڕێکەوتی ۱۹۰۳/۶/۲۵ لەدایک بو، کارەکانی زیاتر لە بواری نوسینی ڕۆمان و پەخشانی و بابەتی ڕەخنەگرتن و ڕۆژنامەوانی بون، لەم ڕوانگەیەو چەندین بەرھەمی بە پێزی بلاوکردووە، لە ۱۹۵۰/۱/۲۱ کۆچی دوایی کرد (Orwell, 2022:1).

(^{۱۰}) ویلیام برادفۆرد: بە یەکیک لە ڕێبەرانی ڕەوتی پیوریٹانیزم لە ئینگلتەرە ئەمریکا دادەنرێت، لە ڕێکەوتی ۱۵۹۰/۳/۱۹ لە ئینگلتەرە لەدایک بو، کە سێکی شارەزا لە بواری ئایینی مەسیحی و پەرتوکی پیرۆزدا، دامەزرێنەری نشینگەى پلیمۆس بو لە ئەمریکا لە ساڵی ۱۶۲۰ لە ڕێکەوتی ۱۶۵۷/۵/۹ کۆچی دوایی کرد (Plumb, 1920:12-60).

(^{۱۱}) لەم پەرتوکی بە ھەڵ ئەم زانیارییە تۆمارکراوە، کە گواھێ زانیارییەکی لە پەرتوکی ویلیام برادفۆرد وەرگرتووە لە چاپی ساڵی ۱۹۵۲ چاپی دوهم، بەلام داوی گەڕانەوێکیان بۆ ئەم سەرچاوەیە و ھەمان چاپ ئەم زانیارییە بە ھێچ شێوەیەکی لە لایەن ئەم نوسەرەو تۆمارنەکراوە لەم پەرتوکی بونی نییە و باسێکراوە، ئەمەش ئەو دەگەییەتی کە زانیاریەکی زیادکراوی خۆیەتی و بۆ مەبەستی تاییبەت بە کاریھێناوە بە ناوی برادفۆردووە تۆماریکردووە (Bradford, 1952:7).

(^{۱۲}) جۆن ھۆپەر: بە یەکیک لە گەورەترین ڕێبەرانی ڕەوتی پیوریٹانیزم لە ئینگلتەرە دادەنرێت، لە ساڵی ۱۴۹۵ لەدایکبو، خاوەن پاشخانێکی زانستی و ئایینی گەورە بو، لە سەردەمی پاشا ھنری ھەشتەم بە ھۆی جیاوازی بیروباوەرە ئایینیەکانی ئینگلتەرە بە جێھێشت، بەلام لە سەردەمی پاشا ئیدواردی شەشەمدا گەڕایەو ئینگلتەرە سەرپەرشتی کلیسای (گلۆستیری) پیسپێردا، ئەم کەسایەتیە ئایینیە ڕۆلی زۆری ھەبوو لە چاکسازی زیاترو پاکتر لە ئینگلتەرە، بەلام داوی ھاتنە سەر دەسەلاتی شاژن ماری تیۆدۆر لە ڕێکەوتی ۱۵۵۵/۲/۹ دەسووتێرێت (Carr, 1843:V,VI).

(^{۱۳}) بۆلینگەر: بە یەکیک لە ڕێبەرانی بزوتنەوێکی چاکسازی ئایینی لە سوئیسرا دادەنرێت، لە ڕێکەوتی ۱۵۰۴/۷/۱۸ لەدایکبو، زۆر کاریگەر بوو بە بیروپراکەکانی ھەریەکە لە زۆنگلی و کالڤن، لە ۱۵۷۵/۹/۱۷ لە زیوریخ کۆچی دوایی کرد (McKim, West, 2020: 2-14).

(^{۱۴})گوالته: یه کیکێ تره له پیهههانی چاکسازی ئایینی له ئه وروپا، له ماوهی سالانی ۱۵۱۹ تا ۱۵۸۶ ژیاوه، پۆلی زۆری هه بوه له به ره و پێشچونی ئاینزای پرۆتستانت له هه ردو ولاتی سويسراو ئه لمانیا، بیرۆکه کانی ئه وهنده گرینگ و کاریگه ر بون به یه کیک له پیاوه ئاینیییه داناکانی ئه وروپا ناسرابو (Van, 2021:15).

(^{۱۵})پیتهر مارتیر: یه کیکه له گه وه پیاوانی ئایینی ئاینزای پرۆتستانت که له پیکه وتی ۱۴۹۹/۹/۸ له ئیتالیا له دایکبوه، بیروپاکانی زیاتر له بیروباوه ری کالقه وه نزیکبون، له سه رده می پاشا ئیدواردی شه شه مدا بانگیشتی ئینگلته را ی کرد له زانکوی ئوکسفۆرد پۆستی پێدرا له سالێ ۱۵۵۲ پۆلی گه وه ری له چاکسازی له په رتوکی نوێژی باوی ئینگلیزیدا هه بو، له ۱۵۶۲/۱۱/۱۲ کۆچی دوايیکردوه (James III, 2004: Xiv-Xviii).

(^{۱۶})مارتن بۆسه ر: به یه کیک له پیهههانی پرۆتستانت داده نریت که له بنه رته دا له پیکه وتی ۱۴۹۱/۱۱/۱۱ له ئه لمانیا له دایکبوه، بیروپاکانی زیاتر له مارتن لۆسه ره وه نزیکبون، له سه رده می پاشا ئیدواردی شه شه مدا بانگیشتی ئینگلته را ده کریت و له زانکوی کامبریج پۆستی پێده دریت به هه مان شیوه پۆلی زۆری هه بو له پاککردنه وه ی په رتوکی نوێژی باوی ئینگلیزی له وه له وه موکوپیانه ی تیايدا بون، له ۱۵۵۱/۲/۲۸ کۆچی دوايیکردوه (Greschat, 1990:1-70).

(^{۱۷})پۆجه رز: ناوی ته واوی (جۆن پۆجه رز) به یه کیک له بیرمه ندانی پیوریتانی له ئینگلته را داده نریت، له ماوه ی سالانی ۱۵۰۵- ۱۵۵۵ ژیاوه، پۆلی زۆری له چاکسازی ئایینی له ئینگلته را هه بوه، دوا ی ها تنه سه ر ده سه لاتی شاژنه ماری تیودۆر سوتینرا به هۆی بیروباوه ره کانی وه (Rogers, 2022:8-34).

(^{۱۸})جۆن ئۆکس: به یه کیک له پیهههانی ئایینی له ئینگلته راو سکۆتله ندا داده نریت، له ماوه ی سالانی ۱۵۱۴-۱۵۷۲ ژیاوه، له سه رده می ئیدواردی شه شه م وه ک یه کیک له وه شه ه کسه زانا ئاینیییه ده ستنیشان ده کریت بۆ گه یاندنی په یامه کانی مه سیحیه ت و پرۆتستانتیه ت به ولاته دا، پۆلی گه وه ری له گه شه دان به بیروباوه ری پیوریتانی له هه ردو ولاته دا هه بوه، به لام دوا ی گه رانه وه ی له ئاواره یی له سکۆتله ندا نیشته جیبو به هۆی بونی ئازادی ئایینی زیاترو بۆونی پینگه ی فراوانتر و بو به یه کیک له پیهههانی گه وه ری. چاکسازی له ویدا (M.Crie, 1839:5-88).

(^{۱۹})ریچارد کۆکس: یه کیکێ تره له پیهههانی چاکسازی ئایینی له ئینگلته را له ماوه ی سالانی ۱۵۰۰-۱۵۸۱ ژیاوه، مامۆستای پاشای ئیدواردی شه شه م بو، بیروباوه ره کانی زیاتر له سه ر بنه مای ئینجیلیکانی بو، پۆلی گه وه ری له به رپاره ئاینیییه کانی سه رده می شاژن ئه لیزابیسی یه که م هه بوه (Molen, 1969:2-96).

(^{۲۰})لتۆرگی: له بنه رته دا وشه که به مانای کار یان خزمه تی گشتی دیت، به لام زاراه که به کاره یتراه بو په رتوکی خزمه تی گشتی کلێسای ئینگلیزی که سه رجه م بابته په یوه سه ته کانی به باوه رو ئاکاره مه سیحیه کان له خۆده گریت، جه وه ره ی لیتۆرگیا کاری خودایه به رامبه ر مرۆقه کان بۆ گه یشتن به رزگاری هه میشه یی، سالانیکی زۆر ئه م په رتوکه سه رچاوه ی ریکخسته نی بابته ئاینیییه کان بو له ئینگلته رادا، بنه مای سه ره کی په رسته نی گشتی ولێکدانه وه و شرۆقه ی بابته ئاینیییه کان بو له کلێسای ئه م ولاته دا (Kreeft, 2000:7,8).

(^{۲۱})براون له لاپه ره ی (۱، ۲) په رتوکه که ی (The English Puritans) باسی ئه و بیروپایه ی تۆماس فوله ر ده کات، به لام بۆ گه رانه وه بۆ سه رچاوه ره سه نه که که تایبه ته به روداوه کانی سالێ ۱۵۶۴ به هیچ شیوه یه ک فوله ر له په رتوکه که ی باسی ئه م زانیارییه ناکات، به لکو براون خۆی ئه م زانیاریه ی زیادکردوه و بۆ مه به ستی تایبه تی خۆی به کاریه یناوه و هاوسۆز بو به بیروباوه ری پیوریتانه کان، له به رژه وه ندی ئه وان ئه م زانیارییه ناراسته ی له په رتوکه که ی خۆییدا به ناوی فۆله ره وه تۆمارکردوه (Thomas Fuller, 1842:474,475).